

JAAR VERSLAG 2017

INTRODUCTIE

Dit is het jaarverslag van het Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM over het jaar 2017. Hierin legt het bestuur verantwoording af over het gevoerde beleid en de financiële resultaten.

Het verslagjaar 2017 was een goed jaar voor het pensioenfonds. De voorbereiding voor de invoering van de nieuwe basispensioenregeling verliep succesvol en de nettopensioenregeling werd uitgebreid. Daarnaast haalde het fonds een mooi beleggingsrendement en kwam het uit het reservetekort.

Nieuwe basispensioenregeling

In de nieuwe regeling hoeft de werkgever KLM niet meer in te springen bij tekorten. De werkgever profiteert echter ook niet langer van overschotten en heeft het fonds een eenmalige extra premie van 194 miljoen euro toegezegd waaruit toeslagen betaald kunnen worden. Dit depot geldt voor een periode van tien jaar en is primair bedoeld als buffer voor indexatie van de aanspraken. Na die periode vloeit het eventueel overgebleven bedrag naar de algemene middelen van het fonds.

Het bestuur is blij dat met deze evenwichtige nieuwe pensioenregeling het conflict over de uitvoeringsovereenkomst tussen werkgever en werknemers tot het verleden behoort. De implementatie van de nieuwe regeling verliep geheel naar wens. Het was een hele prestatie dat dit allemaal in zo'n korte tijd mogelijk was. Het bestuur dankt de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (BSG) en alle andere betrokkenen dan ook voor hun inzet.

Complete nettopensioenregeling

Het bestuur kijkt ook met tevredenheid terug op de invoering in 2017 van het variabel beleggingspensioen als laatste nog ontbrekende puzzelstukje van de nettopensioenregeling. Hierdoor kan het pensioenfonds de nettopensioenregeling nu als compleet product aanbieden aan zijn deelnemers. Het fonds is zo goed voorbereid op de toekomst met een eventuele individualisering of verdere fiscale aftopping van de Nederlandse pensioenen.

Positieve vermogensontwikkeling

Goed nieuws in 2017 was ook de stijging van de beleidsdekkingsgraad van 114,6% naar 127,1%. Dit kwam zowel door de licht stijgende rente in 2017 als door het mooie beleggingsrendement van 7,0% van het fonds. Het bestuur is verheugd dat het fonds hiermee sneller dan verwacht uit een reservetekort kwam en geen herstelplan meer nodig heeft. Een positieve ontwikkeling is ook dat het fonds door de goede vermogensontwikkeling in 2017 met terugwerkende kracht tot 1 januari volledig kon indexeren.

Beleggingspraktijk

Het fonds heeft in 2016 een start gemaakt met de 'investment beliefs' (beleggingsbeginselen). In 2017 werden deze beliefs een standaardonderdeel van de besluitvorming van het bestuur over beleggingen. Belangrijk daarbij was de vertaalslag naar de beleggingspraktijk van het fonds. Het bestuur kan met de beleggingsbeginselen goed beoordelen of aanpassingen in het beleggingsbeleid nodig zijn.

Verder had het bestuur extra aandacht voor de beleggingen van het pensioenfonds in het private vastgoed en private equity. In beide goed renderende categorieën belegt het fonds steeds meer. Het bestuur vindt het belangrijk om deze beleggingen voldoende transparant te maken met een goede monitoring en een heldere rapportage.

Kostenstijging

Helaas stegen de uitvoeringskosten behoorlijk in 2017. Dit kwam deels door eenmalige kosten voor de nieuwe pensioenregeling en doordat er geen btw-vrijstelling meer gold voor het fonds. Daarnaast is er een aanhoudende kostenstijging door de steeds strengere eisen vanuit toezicht en compliance. Dergelijke kostenverhogingen zijn voor het fonds een gegeven. Daarnaast zijn er structurele uitvoeringskosten die het fonds waar mogelijk verlaagt. Het bestuur vindt daarbij het vergroten van het kostenbewustzijn erg belangrijk. Het kijkt bij alle besluiten dan ook meer dan ooit naar de kosten.

In 2017 heeft het fonds een slag gemaakt door de kosten meer inzichtelijk te maken. Daarnaast vereenvoudigde het fonds in 2017 regelingen om zo kosten te besparen. Voorbeelden hiervan zijn de afschaffing van het deeltijdpensioen per 1 juli 2017 en de beëindiging van de mogelijkheid van het sparen voor een aanvullend ouderdomspensioen per 1 januari 2017.

Ook op het gebied van de vermogensbeheer- en transactiekosten zijn besparingen mogelijk. Het fonds gaat daarvoor in 2018 kijken naar de verschillende beleggingspools.

Professionalisering risicomanagement

Binnen het bestuur neemt risicomanagement een steeds belangrijkere plaats in. Hierbij was in 2017 sprake van een toenemende professionalisering. Het bestuur maakt bij zijn beslissingen steeds meer gebruik van risicokaarten en risico-inschattingen.

Afgenomen waardering

Uit het deelnemersonderzoek in 2017 bleek een afgenomen waardering voor het pensioenfonds. Daarmee is sprake van een trendbreuk. De deelnemers maken zich meer zorgen over hun pensioen en hebben minder vertrouwen in het pensioenfonds. De vele wijzigingen van wet- en regelgeving en het conflict over uitvoeringsovereenkomst hebben hierbij een rol gespeeld. Als bestuur nemen we de afgenomen waardering uiterst serieus. Het is nu onze taak om deze trend om te buigen en te zorgen voor meer vertrouwen bij de deelnemers. Dit kan bijvoorbeeld door pensioenbesluiten en -uitvoering nog beter zichtbaar te maken via onder andere de website.

Strategiedocumenten

Het bestuur pakte de uitkomsten van het DNB-onderzoek naar strategische risico's en verandervermogen uit 2016 op in 2017. Eind 2017 stuurde het fonds DNB op verzoek van de toezichthouder actuele strategiedocumenten en de uitkomsten van een strategische risicoanalyse. DNB gaf het fonds complimenten vanwege de snelle en gedegen verwerking van aanpassingen in de strategiedocumenten. In 2018 voert het fonds de punten uit de strategiedocumenten en risicoanalyse uit.

Bestuurswijzigingen

De heer E. H. Kok stopte als onafhankelijke voorzitter per 1 juli 2017. Het bestuur dankt hem voor zijn gedegen, jarenlange inzet en het met verve vervullen van de voorzittersrol. Daarnaast namen de heer P.P. Griffioen, de heer A.R. de Jong en mevrouw M.I. Kartman afscheid van het bestuur. Ook hen danken wij voor hun jarenlange inzet en vele bijdragen aan het bestuur. Mevrouw I.T. van den Doel en de heer S. Bartlema stopten als lid van de beleggingsadviescommissie. Het bestuur bedankt ook hen voor hun inzet voor het fonds.

Tenslotte dankt het bestuur alle anderen, waaronder de medewerkers van de uitvoeringsorganisatie, voor hun inspanningen voor en betrokkenheid bij het fonds.

Amstelveen, 1 juni 2018

Het bestuur van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM

Jan-Jaap Hartog
vicevoorzitter

Evert van Zwol
vicevoorzitter

INHOUD

Introductie	I	7 Risicomanagement	34
		7.1 Risicobeleid	34
		7.2 Risicomanagementorganisatie	37
Inhoud	IV	8 Toekomstverwachting 2018	40
Kerncijfers	V	9 Ontwikkelingen na balansdatum	42
Bestuursverslag	1	10 Verslag visitatiecommissie	43
1 Profiel pensioenfonds	2	11 Verslag verantwoordingsorgaan	47
1.1 Organogram	2		
1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel	2		
1.3 Missie, visie en strategie	3		
1.4 Doelgroep jaarverslag	4		
1.5 Pensioenregelingen	4		
1.6 Risicohouding	5		
2 Externe ontwikkelingen	6	Jaarrekening	49
2.1 Financiële markten in 2017	6	Balans per 31 december	50
2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2017	6	Rekening van baten en lasten	51
2.3 Toezicht in 2017	7	Kasstroomoverzicht	52
		Toelichting algemeen	53
		Toelichting op de balans	63
		Risicobeheer	79
		Toelichting op de rekening van baten en lasten	89
3 Interne ontwikkelingen	9	Overige gegevens	106
3.1 Financiële positie pensioenfonds	9	Bestemming van het resultaat	106
3.2 Pensioenregeling en uitvoering	12	Actuariële verklaring	107
		Controleverklaring van de onafhankelijke accountant	109
4 Beleid	14	Bijlagen	116
4.1 Ontwikkeling beleggingsbeleid	14	Personalia	117
4.2 Ontwikkeling financieel beleid	17	Functies en nevenfuncties bestuur	118
4.3 Ontwikkeling communicatiebeleid	22	Deelnemersbestand	120
		Ontwikkelingen 2008-2017	122
5 Governance	24		
5.1 Inrichting van de governance	24		
5.2 Uitvoering en uitbesteding	25		
5.3 Geschiktheid	25		
5.4 Externe relaties	25		
5.5 Gedragsregelingen	25		
5.6 Sancties	27		
6 Kosten	28		
6.1 Kosten pensioenuitvoering	28		
6.2 Kosten vermogensbeheer	29		
6.3 Transactiekosten	32		
6.4 Verhouding rendement en kosten	33		

KERNCIJFERS

(bedragen in miljoenen euro's)

	2017	2016
Deelnemers		
Aantal actieve deelnemers	2.837	2.767
Aantal gewezen deelnemers	109	116
Aantal pensioengerechtigden	2.366	2.341
Totaal	5.312	5.224
Pensioenactiviteiten		
Reguliere premie voor risico pensioenfonds	61,4	61,3
Extra premie voor risico pensioenfonds	-	94,0
Premie voor risico deelnemers	13,1	12,5
Kostendekkende premie	92,6	84,7
Gedempt kostendekkende premie	66,4	65,6
Pensioenuitkeringen	207,7	202,8
Pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfonds	4,6	4,1
Pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers	0,1	0,1
Vermogen		
Stichtingskapitaal en reserves	2.102,2	1.473,4
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds	6.764,6	6.971,3
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers	46,6	32,4
Dekkingsgraad		
Nominale dekkingsgraad	129,5%	119,7%
Beleidsdekkingsgraad	127,1%	114,6%
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	123,2%	122,6%
Reële dekkingsgraad	93,9%	87,1%
Wettelijke reële dekkingsgraad	114,6%	104,3%
Indexering pensioenen en pensioenrechten		
Voorwaardelijk deel	1,4%	1,5%
Onvoorwaardelijk deel	1,4%	1,7%
(per oktober 2017 aanvullende indexatie tot 1,7%)		
Beleggingen voor risico pensioenfonds		
Vastgoed	1.297,6	1.270,5
Aandelen	2.644,1	2.689,2
Vastrentende waarden	4.611,1	4.565,6
Overig	219,9	-173,8
Totaal	8.772,7	8.351,5

	2017	2016
Beleggingen voor risico deelnemers		
Vastgoed	4,6	2,5
Aandelen	20,8	12,1
Vastrentende waarden	20,0	16,7
Overig	1,2	1,1
Totaal	46,6	32,4

Rendement beleggingen voor risico pensioenfonds		
Rendement vastgoed	8,7%	5,9%
Rendement aandelen	14,7%	8,9%
Rendement vastrentende waarden	2,5%	7,2%
Totaalrendement	7,0%	7,9%
Vijfjaarsgemiddeld totaalrendement	6,0%	7,1%
Tienjaarsgemiddeld totaalrendement	5,5%	5,0%

Rendement beleggingen voor risico deelnemers		
Rendement vastgoed	1,8%	5,8%
Rendement aandelen	12,2%	9,5%
Rendement vastrentende waarden	-2,5%	11,2%
Totaalrendement	4,1%	10,1%

Kostenratio's		
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	912	789
Kosten vermogensbeheer/gemiddeld belegd vermogen	0,48%	0,42%
Transactiekosten/gemiddeld belegd vermogen	0,20%	0,21%

Meer informatie?

Meer informatie over het pensioenfonds kunt u bekijken op www.klmvliegendfonds.nl. Hier vindt u ook een begrippenlijst met een toelichting op technische termen uit dit verslag. Vragen over het fonds of het gevoerde beleid kunt u stellen aan het bestuur via e-mail bestuur@klmvliegendfonds.nl.

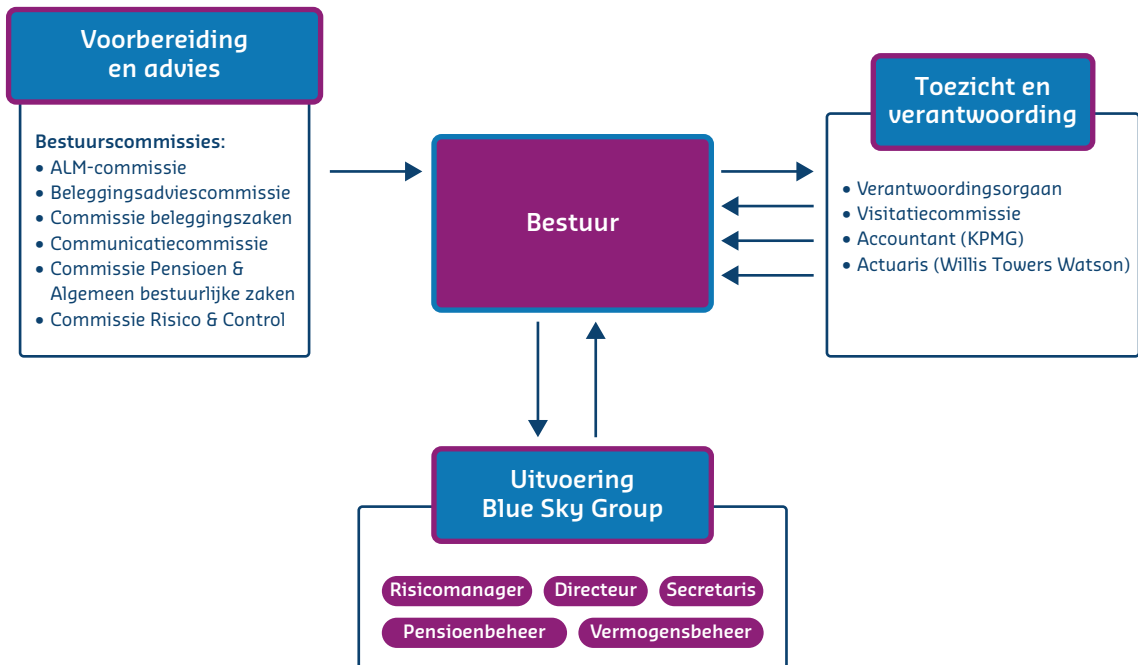
BESTUURS VERSLAG 2017

*verslag visitatiecommissie
verslag verantwoordingsorgaan*

1 PROFIEL PENSIOENFONDS

1.1 Organogram

1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel

Juridische vorm

Het pensioenfonds is een onafhankelijke stichting die losstaat van KLM N.V. Voor de bescherming van de belangen van de deelnemers en pensioengerechtigden is het wettelijk verplicht dat het pensioenfonds het pensioenvermogen afgescheiden van de verbonden onderneming beheert.

Bestuursmodel

Het pensioenfonds wordt bestuurd door vertegenwoordigers van de werknemers, pensioengerechtigden en KLM N.V. Het bestuur bestaat uit acht bestuursleden. De vergaderingen van het bestuur worden geleid door een externe voorzitter zonder stemrecht. Het bestuur legt verantwoording af over zijn gevoerde beleid aan een verantwoordingsorgaan, waarin de belanghebbenden zijn vertegenwoordigd. Een visitatiecommissie van drie onafhankelijke deskundigen houdt intern toezicht op het pensioenfonds.

Uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (BSG) voert de taken van het pensioenfonds uit. Het bestuur heeft functionarissen van BSG aangewezen als (titulair) directeur en secretaris van het fonds.

Het bestuur heeft KPMG aangesteld als accountant van het fonds en Willis Towers Watson als certificerend actuaris. Het actuariaat van BSG vervult de functie van adviserend actuaris.

De samenstelling van de organen van het pensioenfonds staat in bijlage Personalía.

1.3 Missie, visie en strategie

Missie

De missie van het pensioenfonds is: 'Het pensioenfonds voert de pensioenregelingen uit die zijn overeengekomen tussen KLM en werknemersorganisatie(s) en vastgelegd in de uitvoeringsovereenkomst met het pensioenfonds. Het waarborgen van nominale pensioenaanspraken van de deelnemers en zo veel mogelijk welvaartsbehoud daarvan, met acceptabele risico's voor alle belanghebbenden, is de concretisering van deze missie. Daarbij wenst het pensioenfonds een kwalitatief hoogwaardige dienstverlening voor de pensioenregeling te verzorgen, tegen een acceptabel kostenniveau. Het fonds wil in een zo volledig mogelijk oudedagsvoorziening voorzien voor de vliegers in dienst van KLM N.V. en de pensioengerechtigden van het pensioenfonds.'

Doelstelling en ambities

De statutaire doelstelling van het pensioenfonds is het verzekeren van ouderdoms-, nabestaanden- en invaliditeitspensioen voor het vliegend personeel van KLM. Het fonds heeft dit uitgewerkt in ambities zoals welvaartsbehoud, acceptabele risico's voor alle belanghebbenden en kwalitatief hoogwaardige dienstverlening tegen een acceptabel kostenniveau.

Toekomstvisie en strategie

Vanwege de jaarlijkse update van het strategiedocument doorliep het bestuur in het vierde kwartaal van 2017 de zogenoemde strategiecycclus. Het strategiedocument bevat de volgende strategische thema's:

- *Positionering*: het pensioenfonds is uitvoerder van de arbeidsvoorwaardelijke afspraken over pensioenen. De arbeidsvoorwaardelijke partijen zijn leidend ten aanzien van de inhoud en de financiering van de pensioenafspraken. Het pensioenfonds vervult daarbij een ondersteunende en adviserende rol. Wel toetst het pensioenfonds gemaakte afspraken op rechtmatigheid, financiële soliditeit, uitvoerbaarheid en evenwichtigheid. Hierbij streeft het bestuur naar een meer proactieve houding richting arbeidsvoorwaardelijke partijen. Dit in het kader van de eigen verantwoordelijkheid van het fonds.
- *Strategische doelstelling*: het pensioenfonds zorgt voor de continuïteit van een adequate voorziening voor ouderdom, overlijden en invaliditeit van vliegers in dienst van KLM N.V. ('KLM-vliegers') en pensioengerechtigden van het fonds. Deze voorziening wordt bij voorkeur via het pensioenfonds aangeboden. Verder biedt het pensioenfonds een nettopensioenregeling aan en wil het waar mogelijk een centrale rol spelen in de vorming van een complete oudedagsvoorziening. De relatie met de deelnemer, communicatie, tools en producten, kennisoverdracht en hoogwaardige service en onderzoek naar nieuwe mogelijkheden en wensen zijn hierbij van belang. De levensloopregeling en – sinds 2015 – vermogensopbouw (Box 3) zijn voor de vliegers ondergebracht in het Eagle Fund. Hierbij is het belang in Eagle Fund Beheer op afstand gezet door het onderbrengen van de aandelen in een administratiekantoor.
- *Governance*: de zeggenschap in het pensioenfonds ligt bij de risicodragers. Het pensioenfonds wordt daarom bestuurd door vertegenwoordigers van de belanghebbenden. Hierbij is sprake van een nauwe relatie met de achterban, met name via de Vereniging Nederlandse Verkeersvliegers (VNV) en gepensioneerdverenigingen van het vliegend personeel. Dat de bestuurlijke verantwoordelijkheid bij de risicodragers ligt, sluit niet uit dat het pensioenfonds voorziet in adequate checks and balances en waar nodig professionals inschakelt om het bestuursproces te ondersteunen. Zo heeft de externe risk officer zitting in de Commissie Risico & Control.
- *Uitvoering*: binnen de kaders van de wet heeft het pensioenfonds de uitvoering van zijn werkzaamheden uitbesteed. Het bestuur stelt hoge kwaliteitseisen aan de uitvoering. Het wil niet alleen de regie hebben en in control zijn, maar ook zeggenschap hebben om de belangen van alle betrokken partijen optimaal te kunnen waarborgen. In dit kader heeft het fonds een Commissie Beleggingzaken (CBZ)

opgericht. De focus van de CBZ ligt op de feitelijke beleggingen. De commissie past binnen het meerjarenplan van het fonds om in hogere mate in control te zijn op het gebied van beleggingen. Het pensioenfonds heeft gekozen voor BSG als strategische partner.

- **Risicomanagement:** het integraal risicomanagement wordt aan de hand van een jaarplanning verder ontwikkeld en uitgebouwd. Deze planning heeft ook als doel om het risicomanagement van het fonds gestructureerd vorm te geven en de samenhang tussen de diverse projecten en onderdelen inzichtelijk te maken. Tot slot is de werking van de beleidsregels en beheersmaatregelen onderdeel van de jaarplanning. Deze werking krijgt onder andere aandacht in rapportages voor het bestuur.
- **Kosten:** het fonds wil de pensioenregelingen op een kostenbewuste wijze uitvoeren. Hiervoor is inzicht in de kosten essentieel en noodzakelijk om maatregelen te kunnen nemen ten behoeve van een kostenreductie en kostenbeheersing. Een voorbeeld van een dergelijke reductie is het vereenvoudigen van de regeling op onderdelen waar dit mogelijk is binnen de doelstelling. Er is meer kostenbewustzijn noodzakelijk in de gehele keten en organisatie.

1.4 Doelgroep jaarverslag

Met dit jaarverslag informeert het pensioenfonds de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden en hun nabestaanden, KLM N.V., de interne en externe toezichthouders en andere belanghebbenden van het pensioenfonds over het gevoerde beleid en de financiële resultaten. Dit verslag betreft de formele, wettelijk vereiste verantwoording. Het pensioenfonds informeert deelnemers en pensioengerechtigden ook via andere communicatiemiddelen over het gevoerde beleid en gerealiseerde resultaten.

1.5 Pensioenregelingen

Het pensioenfonds voert een basispensioenregeling uit over een pensioengevend loon van maximaal 103.317 euro (niveau 2017). Daarnaast biedt het pensioenfonds zijn deelnemers een nettopensioenregeling aan voor het deel van de pensioenopbouw boven het fiscale grensbedrag van 103.317 euro. Deze regeling heeft een vrijwillig karakter.

Basispensioenregeling

De basispensioenregeling is een voorwaardelijke geïndexeerde middelloonregeling. Voor de basispensioenregeling gelden vanaf 1 januari 2018 nieuwe financieringsafspraken. In de basispensioenregeling bouwen deelnemers ouderdomspensioen op, met voor de vliegers een pensioenrichtleeftijd van 58 jaar. Voor persers van het Kerncorps Cabinepersoneel is de pensioenrichtleeftijd 56 jaar. Per 1 januari 2017 was het opbouwpercentage voor het ouderdomspensioen 1,28% voor vliegers en 1,16% voor persers. Het fonds heeft deze percentages vanaf 1 juli 2017 verlaagd naar respectievelijk 1,11% en 1,01%.

Daarnaast kent de basisregeling een nabestaandenpensioen. Dit is op risicobasis verzekerd en bedraagt 1,313% van de jaarlijkse (gemaximeerde) pensioengrondslag.

Verder voorziet de basispensioenregeling in:

- AOW-hiaatcompensatie over de dienstdtijd tot en met 2015;
- invaliditeitspensioen;
- wezenpensioen;
- nabestaandenoverbruggingspensioen voor de partner en kinderen.

Nettopensioenregeling

De nettopensioenregeling – waarbij de beleggingen voor risico van de deelnemers zijn – is een premieovereenkomst. Deelnemers aan de basispensioenregeling met een pensioengevend loon boven de 103.317 euro (2017) kunnen vanuit hun nettoloon of netto-invaliditeitspensioen vrijwillig sparen voor

een aanvullend pensioenkapitaal. De premie die de werkgever op het nettoloon inhoudt, is het netto-bedrag van de premievrijvalbijdragen die KLM uitkeert vanwege de versobering van de basispensioenregeling per 1 januari 2015. De deelnemer kan ervoor kiezen een hogere premie in te leggen. Dit is de fiscaal maximale premie. De participatiegraad van de nettopensioenregeling ligt op circa 62%.

De nettopensioenregeling is naast de premieovereenkomst ook een uitkeringsovereenkomst. Voor de partner en kinderen van de deelnemer heeft het fonds een netto-nabestaandenpensioen en netto-wezenpensioen verzekerd. Hiervoor brengt het pensioenfonds een overlijdensrisicopremie op de premie-inleg in mindering. Bij overlijden van de deelnemer keert het pensioenfonds het nettonabestaandenpensioen en nettowezenpensioen aan de nabestaanden (partner, kinderen) uit.

1.6 Risicohouding

Op grond van het financiële toetsingskader (FTK) moet ieder pensioenfonds zijn risicohouding bepalen en vastleggen. Deze geeft aan in hoeverre het pensioenfonds en zijn belanghebbenden risico's willen lopen bij de pensioenuitvoering.

Het bestuur van het pensioenfonds heeft zijn risicohouding bepaald na afstemming met de arbeidsvoorwaardelijke partijen en het horen van het verantwoordingsorgaan. Allereerst gaat het om de kwalitatieve risicohouding. De belanghebbenden van het fonds delen de langetermijndoelstelling van het pensioenfonds. Voor de kortere termijn hebben de premiebetalers (werkgever en werknemers) voorkeur voor een stabiele (te betalen) pensioenpremie, passend bij de pensioenambitie. De deelnemers (actieven, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden en overige aanspraakgerechtigden) willen graag een welvaartsvast pensioen.

Daarnaast is er een kwantitatieve risicohouding. Deze baseert het fonds voor de korte termijn op de hoogte van het wettelijk vereist eigen vermogen. Per 1 januari 2017 was deze 22,6% van de pensioenverplichtingen.

Voor de lange termijn hangt de kwantitatieve risicohouding samen met de door het bestuur vastgestelde ondergrenzen van de haalbaarheidstoets. Deze ondergrenzen zijn:

- *mediaan scenario*: pensioenresultaat 105% (meer dan 100% door uitgaan van een verwachte looninflatie en een vergelijking met de verwachte prijsinflatie);
- *relatieve maximale afwijking verwacht pensioenresultaat in een slechtweersscenario*: 25%.

Over het algemeen heeft het fonds een defensieve attitude ten aanzien van risico's, oftewel een lage 'risk appetite'. De risk appetite is de mate van risico die het fonds bereid is te accepteren in relatie tot de doelstellingen van het fonds. Het pensioenfonds is bezig met het verder uitwerken van de risk appetite op onderliggende risicogebieden en verwacht dit in het najaar van 2018 te hebben afgerond.

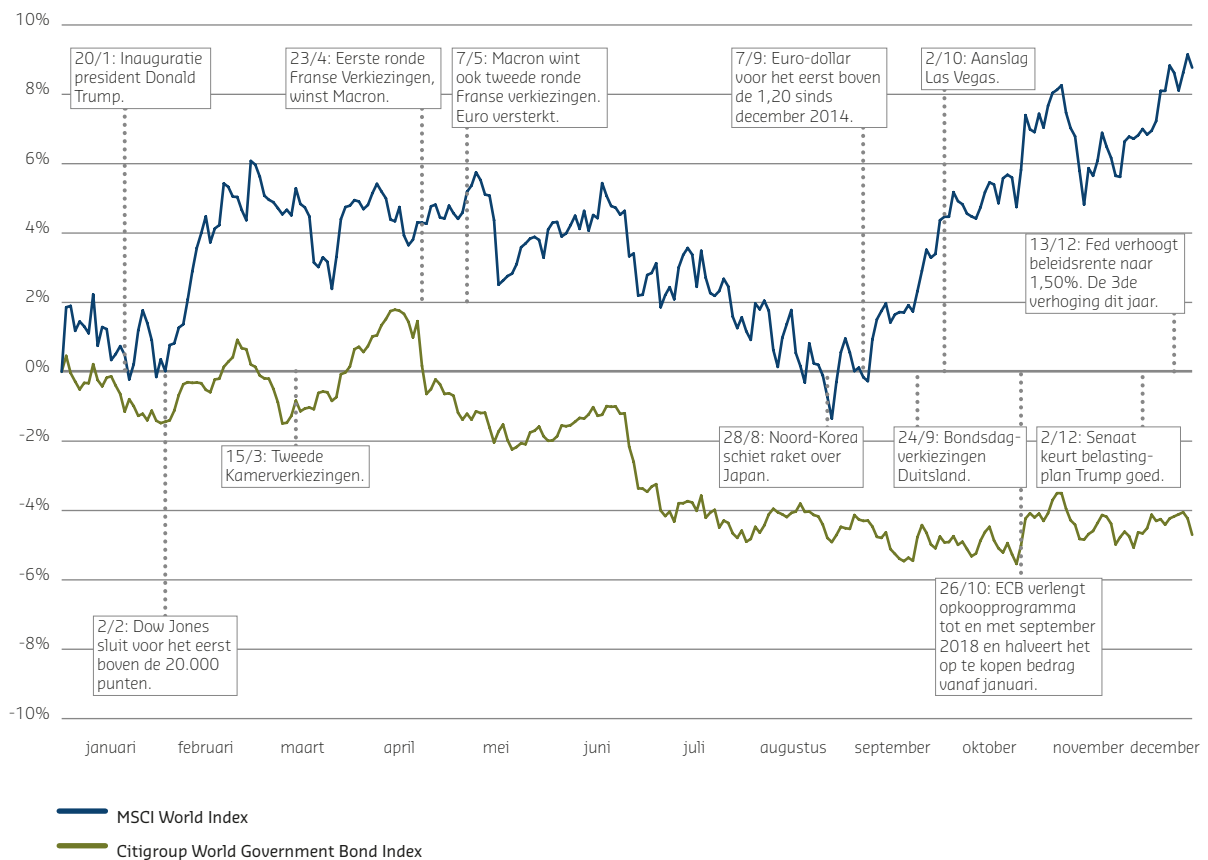

2 EXTERNE ONTWIKKELINGEN

2.1 Financiële markten in 2017

In 2017 vond de lang verwachte economische groeiversnelling plaats. De ontwikkelde markten stonden er beter voor dan in 2016. De financiële markten reageerden goed op de economische groei met positieve rendementen voor het pensioenfonds als gevolg. De kerninflatie (inflatie zonder de energie- en voedselprijzen) bleef laag. Dit was een voorname reden voor de Europese Centrale Bank (ECB) om in tegenstelling tot de Amerikaanse Federal Reserve (Fed) een verruimend beleid te blijven voeren. Geopolitieke ontwikkelingen zoals verkiezingen in Frankrijk en Duitsland, onderhandelingen over de Brexit en spanningen rond Noord-Korea konden het sentiment niet langdurig negatief beïnvloeden.

Figuur: tijdslijn belangrijke gebeurtenissen in 2017

2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2017

Nieuw pensioenstelsel

In het regeerakkoord van het kabinet Rutte III van oktober 2017, is afgesproken dat het kabinet met de sociale partners wil komen tot een nieuw toekomstbestendig pensioenstelsel. In dit nieuwe stelsel bouwt iedere deelnemer een persoonlijk pensioenvermogen op. De collectieve uitvoering van pensioenregelingen blijft echter bestaan. Daarnaast vervangt een leeftijdsonafhankelijke premie de doorsnee-premiesystematiek. Het kabinet wil in 2018 overeenstemming bereiken met de sociale partners over de vernieuwing van het pensioenstelsel, zodat de nieuwe wetgeving in 2020 klaar is.

Belastingplan 2017

Het Belastingplan 2017 regelt onder andere het schrappen van de 100%-grens en het zogenoemde doorwerkvereiste uit de fiscale wetgeving. De 100%-grens houdt in dat een pensioen fiscaal gezien niet meer mag bedragen dan 100% van het pensioengevend loon. Het doorwerkvereiste betekent dat de ingang van het ouderdomspensioen alleen kan worden uitgesteld indien iemand in dienstbetrekking doorwerkt. Naar aanleiding van het belastingplan heeft het pensioenfonds besloten om de 100%-grens en het doorwerkvereiste in het basispensioenreglement te laten vervallen.

Waardeoverdracht kleine pensioenen

De wettelijke regeling voor afkoop van kleine pensioenen (minder dan 467,89 euro) is gewijzigd. Pensioenfondsen hoeven kleine pensioenen bij tussentijdse beëindiging van het deelnemerschap niet meer af te kopen, maar kunnen ze automatisch overdragen aan de nieuwe pensioenuitvoerder van de gewezen deelnemer. Verder mogen pensioenuitvoerders hele kleine pensioenen van minder dan 2 euro laten vervallen. De nieuwe regeling gaat in op 1 januari 2019 en moet zorgen voor kostenbeheersing en efficiëntie bij pensioenuitvoerders.

Wettelijke (fiscale) pensioenrichtleeftijd

In 2017 was de wettelijke pensioenrichtleeftijd voor de opbouw van een ouderdomspensioen 67 jaar. Per 1 januari 2018 heeft de wetgever deze verhoogd naar 68 jaar. Het pensioenfonds heeft de pensioenopbouw van de aan het pensioenfonds deelnemende vliegers en pursers per 1 januari 2018 verlaagd, omdat hun pensioenrichtleeftijd (respectievelijk 58 en 56 jaar) ongewijzigd blijft.

AOW-leeftijd

De AOW-leeftijd was 65 jaar en negen maanden in 2017. Deze loopt stapsgewijs op tot 67 jaar in 2021. Vanaf 2022 volgt de AOW-leeftijd de levensverwachting. Dat leidt tot een AOW-leeftijd van 67 jaar en drie maanden in 2022. Omdat de levensverwachting minder snel stijgt dan eerder verwacht, heeft de regering in november 2017 besloten dat de AOW-leeftijd in 2023 niet omhoog gaat.

Governance

Eind december 2017 nam de Eerste Kamer de Verzamelwet pensioenen 2017 aan. Deze verzamelwet regelt onder andere dat een ondernemingspensioenfonds met een paritair bestuur en een belegd vermogen van ten minste 1 miljard euro een raad van toezicht moet instellen. Met ingang van 1 juli 2018 houdt daarom een raad van toezicht intern toezicht binnen het pensioenfonds in plaats van de visitatiecommissie.

2.3 Toezicht in 2017

Extern toezicht

Pensioenfondsen staan onder toezicht van twee toezichthoudende instanties: De Nederlandsche Bank (DNB) en de Autoriteit Financiële Markten (AFM). Dit toezicht richt zich op de bescherming van belanghebbenden. DNB ziet vooral toe op de financiële positie van pensioenfondsen en houdt toezicht op de naleving van wetgeving. De AFM houdt vooral toezicht op de communicatie met belanghebbenden. Het toezicht vindt plaats via periodieke rapportages, gerichte onderzoeken en periodieke contacten. Als een pensioenfonds zich niet aan de regels houdt, kan DNB sancties treffen.

In april 2017 ontving het fonds van DNB een uitvraag over klimaatverandering en energietransitie. Het betrof een sectoroverschrijdend themaonderzoek naar de impact van klimaatverandering en de energietransitie op de financiële sector. De doelstelling was het in kaart brengen van de risico's, wat de impact is op strategieën of bedrijfsmodellen van financiële instellingen en hoe financiële instellingen met deze onderwerpen omgaan. Het onderzoek was verkennend van aard, omdat het in kaart brengen van klimaatgerelateerde financiële risico's en kansen een relatief nieuw onderwerp is.

Het pensioenfonds werkte in juni en juli 2017 mee aan de sectorbrede, periodieke uitvraag van DNB ten aanzien van niet-financiële risico's. Het doel daarvan was het krijgen van inzicht in de beheersing van deze risico's. Hierbij keek DNB ook naar de invloed van bedrijfsmodel, governance, gedrag en cultuur op het risicoprofiel van het fonds.

Het pensioenfonds nam in dezelfde periode deel aan het vervolgonderzoek self-assessment EMIR van DNB en een inventarisatie 'uitbestedingen rechtenbeheer'. EMIR is een Europese verordening en staat voor European Market Infrastructure Regulation. DNB wilde met dit onderzoek een zo volledig mogelijk beeld krijgen van de mate van compliance ten aanzien van de EMIR-eisen en de gevolgen voor de bedrijfsvoering. Bij de inventarisatie 'uitbestedingen rechtenbeheer' keek DNB naar de uitbestedingen en de beheersing van het uitbestedingsrisico van het fonds. Het was specifiek gericht op rechtenbeheer en overige uitbestedingen zoals kantoorautomatisering.

Verder ontving het fonds de uitkomsten van het DNB-onderzoek naar strategische risico's en verandervermogen (2016). In vervolg hierop verzocht DNB het fonds om eind 2017 een actuele en voldoende concrete strategie in uitvoering te hebben die in voldoende mate het strategische risico adresseert. Het fonds stuurde daarom actuele strategiedocumenten naar DNB. Naast een update van het strategiedocument betrof dit een strategische risicoanalyse waarin het fonds nader inging op de indicatoren met een door DNB gescoord 'hoog risico'.

Daarnaast was er in november 2017 een periodiek overleg met DNB over de ontwikkelingen bij het fonds. Ook vond toen een tripartiet overleg (DNB – fonds – accountant en actuaris) plaats over het beeld van het fonds bij de certificeerder in het algemeen en de nieuwe financieringsafspraken en het indexatiebesluit 2016 in het bijzonder.

Tot slot overlegde het pensioenfonds met DNB over het proces van de opdrachtaanvaarding van de nieuwe financieringsafspraken voor het fonds.

Intern toezicht

Naast extern toezicht kent het pensioenfonds intern toezicht. Een visitatiecommissie voert dit uit. Deze commissie onderzoekt jaarlijks de algemene gang van zaken, het beleid en de processen van het pensioenfonds. Ze heeft daarbij bijzondere aandacht voor de beheersing van risico's en de evenwichtige afweging van besluiten. De visitatie over 2017 vond plaats in de tweede helft van 2017 en in het eerste kwartaal van 2018. De bevindingen en aanbevelingen van de visitatiecommissie staan in dit jaarverslag. Vanaf 1 januari 2019 vervangt een raad van toezicht de visitatiecommissie (zie 2.2).

Het bestuur hecht waarde aan goed toezicht. Ervaring leert dat scherp toezicht het pensioenfonds uitdaagt tot beter functioneren. Wel is een goede maatvoering van belang. Het bestuur ziet de afgelopen jaren een toename van toezichtactiviteiten en daarmee een stijging van de toezichtkosten.

3 INTERNE ONTWIKKELINGEN

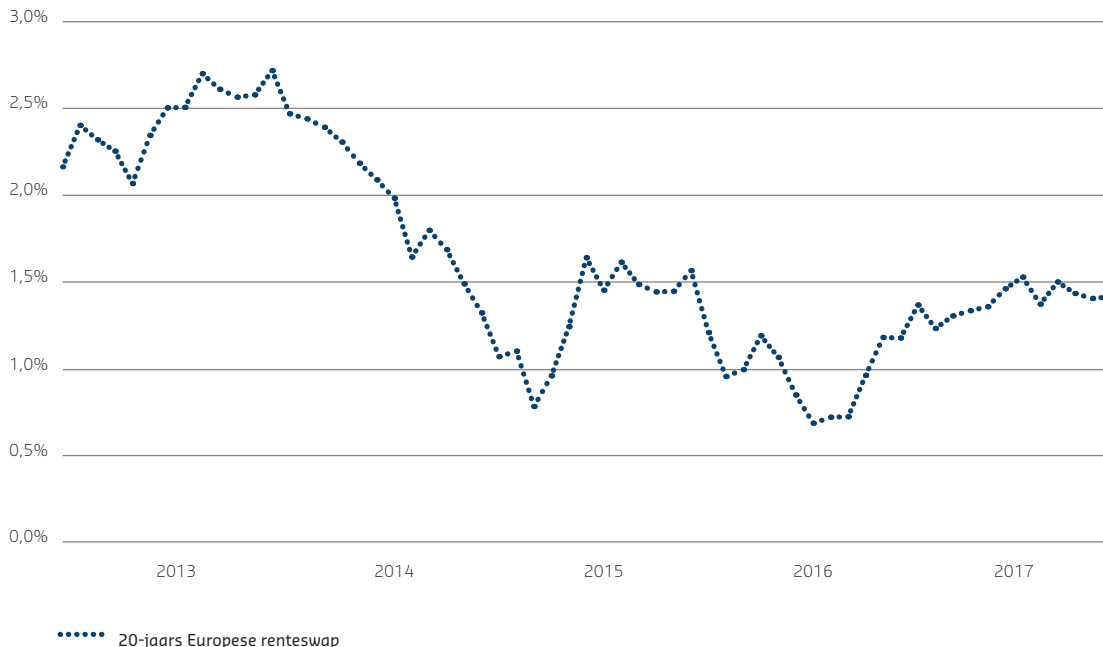
3.1 Financiële positie pensioenfonds

Vermogensontwikkeling

Het fonds behaalde een goed totaalrendement van 7,0% in 2017¹. Dit rendement lag boven de lange-termijnverwachting van het bestuur. Het goede rendement had een positief effect op de dekkingsgraad, omdat de waarde van het vermogen van het fonds hierdoor steeg.

In 2017 steeg de rente na een dieptepunt in 2016 dankzij het herstel van de economie. Het opkoopbeleid van de ECB drukte de stijging. De rentestijging had een positief effect op de dekkingsgraad, omdat de waarde van de verplichtingen daalde. Hoe hoger de rente, hoe 'lager' (omgerekend) de waarde van de verplichtingen van het pensioenfonds. De figuur hieronder laat zien hoe de rente zich de laatste vijf jaar ontwikkelde.

Figuur: renteontwikkeling over de laatste vijf jaar

Het bestuur koos er in het verleden voor om niet het gehele rentemismatchrisico af te dekken. Daardoor is de dekkingsgraad gevoelig voor een rentedaling. Een dalende rente leidt namelijk tot hogere verplichtingen, wat deels wordt opgevangen door een hogere waarde van de vastrentende beleggingen.

De reden dat het fonds niet het hele rentemismatchrisico afdekt, heeft te maken met afwegingen tussen de korte en lange termijnrisico's. Het fonds verwacht dat de negatieve gevolgen voor de haalbaarheid van de missie van het fonds (zie 1.3 Missie, visie en strategie) op korte termijn beperkt zijn als het fonds het rentemismatchrisico gedeeltelijk afdekt en de rente daalt. Voor de lange termijn zou een totale afdekking van het rentemismatchrisico er echter voor zorgen dat het fonds weinig zou profiteren van een rentestijging.

¹ Het genoemde rendement is het nettorendement, het rendement na aftrek van beheer- en transactiekosten, zie hoofdstuk 6 Kosten.

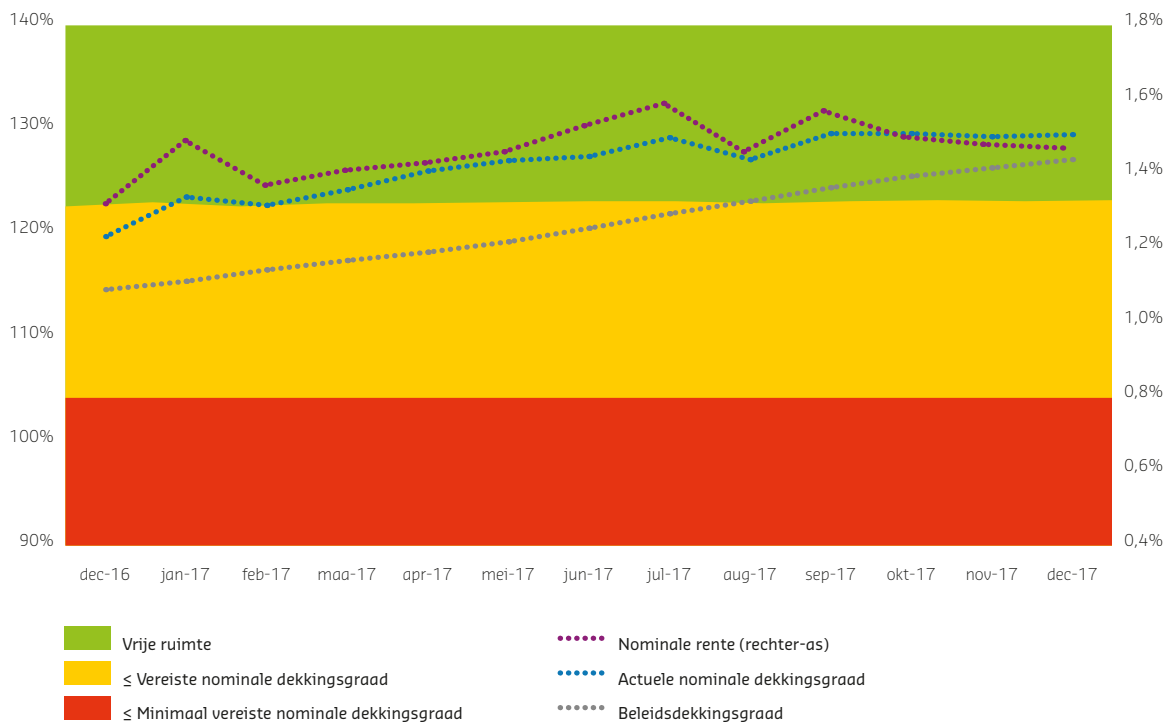

Beleidsdekkingsgraad

De dekkingsgraad geeft de financiële gezondheid weer van een pensioenfonds. De nominale dekkingsgraad laat de verhouding zien tussen de nettoactiva van het pensioenfonds aan de ene kant en de waarde van alle toegezegde pensioenen exclusief toekomstige indexatie (de verplichtingen) aan de andere kant. Bij beleidsbeslissingen moeten pensioenfondsen de beleidsdekkingsgraad gebruiken. Dit is het gemiddelde van de laatste 12 maandelijkse, nominale dekkingsgraden.

De waarde van de verplichtingen (voor risico deelnemers) stelt het pensioenfonds vast met de door DNB gepubliceerde rente. De vereiste dekkingsgraad geeft aan hoe hoog de beleidsdekkingsgraad van een pensioenfonds wettelijk moet zijn. Deze vereiste buffer vangt de schommelingen in de waarde van de beleggingen en de verplichtingen op. De hoogte van de vereiste dekkingsgraad verschilt per pensioenfonds. Dit is onder andere afhankelijk van het beleggingsbeleid. Als de beleidsdekkingsgraad onder de vereiste dekkingsgraad komt, heeft het pensioenfonds onvoldoende reserves. Er is dan sprake van een reservetekort. Onderstaande grafiek vertoont het verloop van de dekkingsgraad afgezet tegen de vereiste dekkingsgraad. Op de rechter-as staat de rente waartegen de verplichtingen worden gewaardeerd.

Figuur: ontwikkeling dekkingsgraad en rente

De beleidsdekkingsgraad voor het pensioenfonds lag begin 2017 met 114,6% onder de wettelijk vereiste dekkingsgraad (pensioenverplichtingen en vereiste reserves) van 122,6%. Het pensioenfonds diende daarom voor 1 april 2017 een geactualiseerd herstelplan in bij DNB, die het kort daarna goedkeurde. Het plan voorziet in een herstel binnen de gestelde wettelijke termijn van 10 jaar. Het geeft voor die periode aan hoe factoren positief of negatief bijdragen aan de ontwikkeling van de dekkingsgraad naar het vereiste niveau.

De verwachting in het herstelplan was dat de beleidsdekkingsgraad eind 2018 door behaalde rendementen weer hoger zou zijn dan de vereiste dekkingsgraad. In werkelijkheid trad het herstel eerder op en zat de beleidsdekkingsgraad eind september 2017 al boven de vereiste dekkingsgraad. Deze positieve ontwikkeling hield aan. Eind 2017 was de beleidsdekkingsgraad gestegen tot 127,1%. Dat was hoger dan de vereiste dekkingsgraad van 123,2%.

Indexatie

Basisregeling

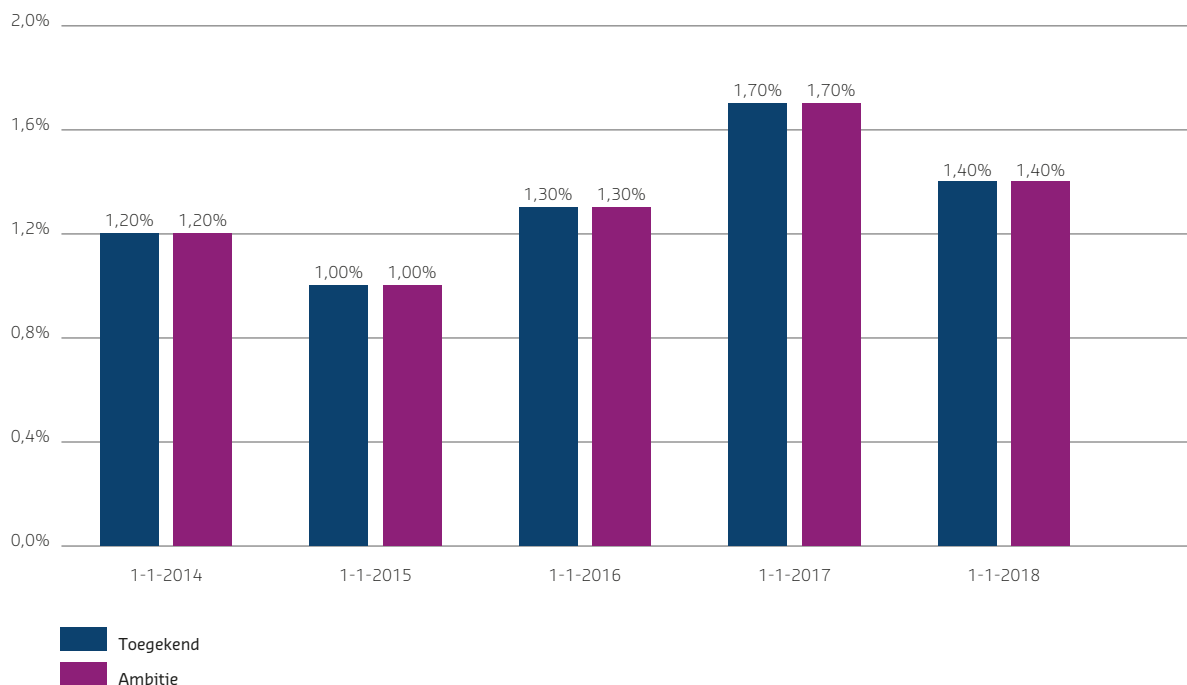
Per 1 januari 2017 bedroeg de indexatieambitie 1,7%. Het fonds verhoogde de pensioenen van de basispensioenregeling per 1 januari 2017 met minimaal 1,5% en maximaal 1,7%. Niet alle pensioenen werden dus per 1 januari 2017 volledig geïndexeerd. Omdat de financiële positie van het pensioenfonds in de loop van 2017 sterk verbeterde, besloot het bestuur eind september 2017 om de niet volledig geïndexeerde pensioenen met maximaal 0,2% toeslag aan te vullen tot 1,7% toeslag met terugwerkende kracht. Zodoende is de indexatieambitie van 1,7% alsnog op alle opgebouwde en ingegane pensioenen toegepast. Deze mogelijkheid van inhaalindexatie is onderdeel van het pensioenfondsbeleid.

Ultimo november 2017 bedroeg de beleidsdekkingsgraad exclusief de nettopensioenregeling 126,4%. De wettelijke regels vereisen een beleidsdekkingsgraad van minimaal 123,2% voor volledige indexatie. Op basis van de balanspositie aan het einde van november 2017 kon het fonds volledig indexeren per 1 januari 2018.

Er geldt een maatstaf voor de indexatie van de opgebouwde pensioenen van de deelnemers, de premievrije aanspraken van de gewezen deelnemers en de ingegane pensioenen. Dit is het stijgingspercentage van het loonindexcijfer van het CBS in de periode juli 2016 – juli 2017 (cao-lonen particuliere bedrijven). Het stijgingspercentage was 1,4%.

De verleende indexatie in de basisregeling over de afgelopen vijf jaar ziet er grafisch zo uit (rekening houdend met de aanvullende indexatie die in 2017 is toegekend):

Figuur: indexatie

Aanvullende verzekeringen

Het bestuur besloot ook voor de aanvullende verzekeringen tot toekenning van volledige indexatie gebaseerd op de hiervoor geldende reglementaire maatstaf. Het gaat hier om het verschil tussen het gewogen gemiddelde totaalrendement van de beleggingen van het fonds in de afgelopen tien jaar en een rekenrente van 4,0%. Dit verschil was 2,3%. Voor degenen onder de 65 jaar verhoogt het fonds de aanvullende verzekeringen ook jaarlijks met 2,5% ingebouwde inflatiedekking. In totaal was dus 4,8% verhoging mogelijk per 1 januari 2018. Vanwege de gunstige financiële positie kon het pensioenfonds een indexatieachterstand van 0,3% met terugwerkende kracht over boekjaar 2017 toekennen. Deze mogelijkheid van inhaalindexatie is onderdeel van het pensioenfondsbeleid.

Nettopensioenregeling (indexatie ingegane nettonabestaanden- en nettowezenpensioenen)

Op basis van de financiële situatie van de nettopensioenregeling van het pensioenfonds kon het fonds de volledige maatstaf (stijgingspercentage CBS-loonindex van 1,4%) toekennen.

Nettopensioenregeling (variabel beleggingspensioen)

Vanaf 2017 heeft de deelnemer de mogelijkheid om het nettopensioenkapitaal op de pensioendatum binnen het eigen fonds te gebruiken voor een variabel beleggingspensioen. De variabele pensioenen hebben het karakter van een uitkering met een periodieke vaste daling die is vastgesteld op 1%. Gegeven de beleggings- en sterfteresultaten in 2017 worden de in 2017 ingegane uitkeringen per 1 juli van de komende drie jaren inclusief de vaste daling van 1% per jaar, verhoogd met 0,5%.

Haalbaarheidstoets

In 2017 voerde het pensioenfonds de jaarlijkse haalbaarheidstoets uit. Deze toets is een intern instrument voor het bestuur en sociale partners om te beoordelen hoe de gemaakte beleidskeuzes en gekozen ondergrenzen zich verhouden tot de geformuleerde pensioenambitie. Het pensioenfonds is wettelijk verplicht de haalbaarheidstoets periodiek uit te voeren. Met de haalbaarheidstoets toonde het fonds aan dat het verwachte pensioenresultaat op fondsniveau in voldoende mate aansloot bij de door het bestuur in overleg met betrokken partijen gestelde ambitie en risicohouding (zie paragraaf 1.6). Bij de haalbaarheidstoets vanuit de financiële situatie van het fonds per 1 januari 2017 werden de ondergrenzen (voor het pensioenresultaat op fondsniveau) niet overschreden.

3.2 Pensioenregeling en uitvoering

Verlaging pensioenopbouw

Deelnemers aan de basispensioenregeling bouwen geen nabestaandenpensioen op. In plaats daarvan zou er een hoger ouderdompensioen opgebouwd worden. De belastingdienst heeft evenwel aangegeven hiermee niet te kunnen instemmen. De opbouw van een hoger ouderdompensioen is volgens de belastingdienst alleen toegestaan als de partner van de deelnemer hiermee instemt. Vanwege het ontbreken van de partnerinstemming spraken arbeidsvoorwaardelijke partijen af om de opbouw van het ouderdompensioen te verlagen. Het fonds heeft deze verlaging per 1 juli 2017 doorgevoerd.

Vereenvoudiging regeling

De basispensioenregeling is in 2017 vereenvoudigd. Met ingang van 1 juli 2017 is het niet meer mogelijk om met deeltijdpensioen te gaan. Door het vervallen van het doorwerkvereiste en de 100%-toets vanuit het Belastingplan 2017 is het voor de gewezen deelnemer gemakkelijker geworden om de ingang van het pensioen uit te stellen. Daarnaast beëindigde het fonds per 1 januari 2017 de mogelijkheid van het sparen voor een aanvullend ouderdompensioen.

Nieuwe financieringsafspraken

Het pensioenfondsbestuur heeft in december 2017 de opdracht van arbeidsvoorwaardelijke partijen aanvaard om de basispensioenregeling uit te voeren met gewijzigde afspraken over de financiering.

Het fonds heeft daarom het basispensioenreglement per 1 januari 2018 aangepast. Het fonds berekent de premie voortaan met een vaste premiemethodiek. Na premiebetaling hebben het pensioenfonds en KLM ten opzichte van elkaar geen nadere financiële rechten of verplichtingen.

Het indexatieartikel van het gewijzigde reglement geeft aan dat het fonds vanuit een toeslagendepot aanvullende indexaties kan verlenen bij onvoldoende middelen om de geambieerde indexatie te financieren. Dit toeslagendepot is bestemd voor een afgebakende groep van deelnemers, gewezen deelnemers, andere aanspraakgerechtigden en pensioengerechtigden en geldt voor een periode van 10 jaar. Ook staat in het reglement dat het fonds de pensioenopbouw in een bijzondere en zeer specifieke situatie tijdelijk (maximaal twee jaar) kan verminderen.

Variabel beleggingspensioen nettopensioenregeling

Vanaf 1 januari 2017 kan de deelnemer na pensionering kiezen tussen een vaste uitkering buiten het pensioenfonds of een variabele uitkering van het pensioenfonds en blijven doorbeleggen door het pensioenfonds (zie 1.5). In het laatste geval beweegt de hoogte van de uitkering mee met het beleggingsrendement op de portefeuille. Dit is gebaseerd op de Wet verbeterde premieregeling, die het voor deelnemers mogelijk maakt om kapitaal uit de nettopensioenregeling na hun pensioendatum te beleggen.

Het voordeel van het variabele beleggingspensioen is dat deelnemers met het gespaarde pensioenkapitaal niet in één keer een vaste pensioenuitkering hoeven in te kopen op de pensioendatum. Daarmee zijn hun uitkeringen minder afhankelijk van het beleggingsresultaat tot de pensioendatum en de geldende rente op die datum. Het beleggen van het resterende kapitaal kan leiden tot meer rendement en een hogere pensioenuitkering. Daar staat wel een hoger risico voor de deelnemer tegenover.

Beleggingsvrijheid nettopensioenregeling

Vanaf 1 september 2017 is sprake van beleggingsvrijheid in de nettopensioenregeling. Ten opzichte van de standaardbeleggingsmix kunnen deelnemers ervoor kiezen om volgens een meer offensieve of defensieve beleggingsmix te beleggen. Afwijking van de beleggingsmix is wettelijk alleen toegestaan indien de deelnemer zijn of haar risicoprofiel heeft bepaald.

Geschillen en klachten

De geschillen- en klachtenregeling van het pensioenfonds bestaat uit regels voor het indienen van geschillen of klachten door belanghebbenden en de behandeling hiervan door het pensioenfonds. De uitvoeringsorganisatie (BSG) behandelt in eerste instantie een geschil of klacht. Hierna is beroep bij het bestuur mogelijk. Een belanghebbende die het niet eens is met het oordeel van het bestuur over de toepassing van de statuten of het pensioenreglement kan zijn zaak voorleggen aan de Ombudsman Pensioenen. Daarnaast is een gang naar de rechter mogelijk.

In 2017 behandelde het bestuur één klacht (2016: drie klachten). Deze klacht had betrekking op de deelname aan de nettopensioenregeling. Het bestuur verklaarde deze klacht ongegrond.

De Ombudsman Pensioenen deed in 2017 geen uitspraken over klachten van deelnemers van het pensioenfonds.

4 BELEID

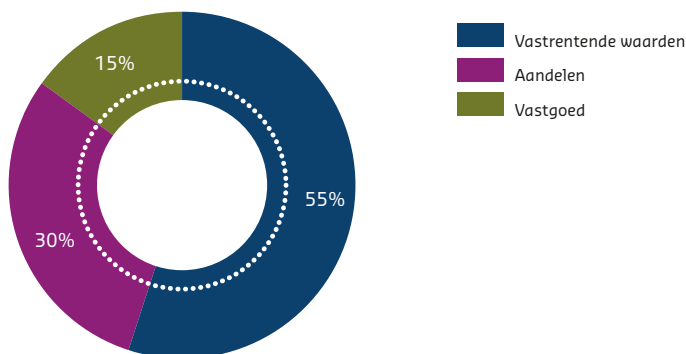
4.1 Ontwikkeling beleggingsbeleid

Algemeen

Het pensioenfonds belegt het vermogen om zijn doelstellingen op lange termijn te kunnen halen. Met beleggingsrendementen kan het fonds de pensioenafspraken nakomen en de premies betaalbaar houden. Wanneer de dekkingsgraad het toestaat, kan nog indexatie van pensioenen volgen. Jaarlijks maakt het fonds een beleggingsplan. Daarbij kijkt het naar de risicohouding van het fonds, de economische omstandigheden en de wettelijke kaders waarbinnen het moet opereren.

De beleggingen spreidt het fonds over drie beleggingscategorieën: aandelen, vastrentende waarden en vastgoed. De verdeling daarvan in 2017 vindt u in de figuur hieronder. Deze categorieën zijn verder verdeeld in regio's en subcategorieën. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om Amerikaanse en Europese aandelen en staats- en bedrijfsobligaties. Bij het beleggingsbeleid houdt het fonds rekening met onder andere het valutarisico, het rentemismatchrisico en het aandelen- en vastgoedrisico (zie hoofdstuk 7 Risicomanagement).

Figuur: strategische mix 2017

Beleggingsrendementen 2017

2017 was een goed beleggingsjaar. Het pensioenfonds behaalde in 2017 een totaalrendement van 7,0%². Dit was inclusief het rendement op derivaten ter afdekking van risico's. Hierbij was het rendement van de aandelenportefeuille 14,7%. Dit had te maken met beter dan verwachte macro-economische en bedrijfscijfers, die zorgden voor een positief sentiment onder beleggers. De vastrentende waarden stonden onder druk door een oplopende rente. De meer risicovolle obligaties zorgden ervoor dat de totale categorie het jaar afslot met een rendement van 2,5%. Tot slot was het rendement op het vastgoed positief met 8,7%. De oorzaken waren de lage rente en het positieve sentiment onder beleggers.

² Alle in deze paragraaf genoemde rendementen zijn nettorendementen, dus na aftrek van beheer- en transactiekosten.

In de volgende tabel vindt u een overzicht van de rendementen. Het totaalrendement is het op basis van de marktwaarde van de beleggingen gewogen gemiddelde van de rendementen per beleggingscategorie.

Totaalrendement 2017 (PF = Pensioenfonds, BM = benchmark)

(in %)

	PF	BM
Vastrentende waarden	2,5	2,3
Aandelen	14,7	14,1
Vastgoed	8,7	8,7
Totaal	7,0	6,8

In 2017 deed het pensioenfonds het bij de beleggingen in aandelen en vastrentende waarden beter dan de benchmark. De sterke performance van de actieve aandelenmanagers binnen de regio's Europa en Pacific is de oorzaak van het relatief positieve rendement van de totale aandelenportefeuille. Het rendement van de beleggingen in vastgoed was nagenoeg gelijk aan de benchmark.

De tabel hieronder geeft de waarde en de feitelijke verdeling van de beleggingen weer per categorie.

Beleggingsportefeuille naar categorieën 2017

(bedragen in miljoenen euro's)

	EUR	PF (%)
Vastrentende waarden	4.611	52,6
Aandelen	2.644	30,1
Vastgoed	1.298	14,8
Overig	220	2,5
Totaal	8.773	100,0

Strategisch beleid

Het pensioenfonds maakte voor zijn beleggingen in 2017 gebruik van de volgende 'investment beliefs' (beleggingsbeginselen):

Uitgangspunten over beleggingen

1. Het fonds neemt beleggingsrisico omdat dit nodig is voor de realisatie van een welvaartsvast pensioen. Het nemen van beleggingsrisico wordt op de lange termijn beloond.
2. De strategische assetallocatie is de belangrijkste keuze in het beleggingsproces. Het fonds belegt niet in afgeleide producten voor rendementsdoeleinden.
3. De waarde van de beleggingen fluctueert, maar het rendement tendeert op lange termijn naar een gemiddelde.
4. Het is belangrijk te doorgronden waarin je belegt. Dit verhoogt tevens het vertrouwen van de deelnemers.
5. Inspelen op marktbevingen door af te laten wijken van strategische wegen en/of benchmarks heeft zin, waarbij het rendement continu kritisch wordt beoordeeld.
6. Het fonds geeft aan de uitvoerder duidelijke richtlijnen mee voor de gewenste uitvoering van het beleggingsbeleid.
7. Het verwachte nettorendement en risicoverbetering zijn belangrijker dan de kosten van een beleggingskeuze.
8. Het fonds integreert environmental, social en governancefactoren ('ESG') in het beleggingsbeleid, zolang dit het behalen van de langetermijndoelstelling niet schaadt.

Uitgangspunten over risicomanagement

9. Risico's onderkennen is integraal onderdeel van een goed beleggingsproces.
10. Als het fonds een risico zelf kan dragen, dan hoeft zij het niet af te dekken of verzekeren.
11. Het fonds beperkt risico's door het gebruik van leverage te minimaliseren.
12. Complexere beleggingen worden niet op voorhand uitgesloten. Uitlegbaarheid en beheersbaarheid zijn daarbij cruciaal.

Het afdekken van risico's kost geld en kan ook nadelen hebben. In samenhang met een eerdere beslissing besloot het bestuur om de valuta-afdekking verder af te bouwen. Hierdoor nam het vereist eigen vermogen van het fonds met 0,2 procentpunt toe. Dat is in lijn met het langetermijnbeleid van het fonds.

Ook besloot het bestuur in 2017 om binnen de vastgoedportefeuille de Europese inkomstenportefeuille en de Europese rendementsportefeuille samen te voegen. Het bestaande risicoprofiel van de inkomstenportefeuille ging hierbij gelden voor de resulterende deelportefeuille. Dit zorgt voor een snellere en efficiënte invulling van de private Europese vastgoedbeleggingen, een minder complexe vastgoedportefeuille en een betere risicoperceptie van de deelportefeuilles in de private vastgoedbeleggingen.

Verantwoord beleggen

Verantwoord beleggen is in algemene zin beleggen waarbij de belegger rekening houdt met milieu en klimaat, mensenrechten en sociale verhoudingen. Ook kan het de beïnvloeding van bedrijven, overheden en andere relevante organisaties vanuit deze aandachtspunten inhouden. De visie van het bestuur is dat beleggingsbeleid in eerste instantie is gericht op het behalen van een zo goed mogelijk rendement tegen een zo laag mogelijk risico. Uiteraard wil het pensioenfonds dit doel op een verantwoorde en duurzame manier nastreven.

Beleggingen nettopensioenregeling

Eerder in dit bestuursverslag in paragraaf 3.2 kwam aan de orde dat de deelnemers aan de nettopensioenregeling vanaf 1 januari 2017 de keuze hebben tussen een vast en een variabel nettopensioen. De deelnemer maakt een keuze 10 jaar voor pensioendatum. Dit is het eerste moment dat er sprake is van een keuze voor een vaste of variabele uitkering, waarbij vast 'default' (de standaard) is. Een keuze voor een vaste uitkering leidt tot een beleggingsmix die gericht is op de inkoop van de vaste uitkering buiten het fonds. Bij de variabele uitkering hoort een andere 'doorbeleggingsmix'. Kort voor pensionering kiest de deelnemer definitief voor een vaste of variabele uitkering.

Het fonds stemt het risicoprofiel van de beleggingen af op de pensioendatum van de individuele deelnemer. Bij dit life-cyclebeleggen maakt het fonds gebruik van een mixfonds en een matchingfonds of een doorbeleggingsfonds. Binnen het mixfonds in de opbouwfase kan de deelnemer kiezen tussen een standaard, offensief en defensief profiel.

De mixfondsen bestaan uit beleggingen in een combinatie van aandelen, beursgenoteerd vastgoed, bedrijfsobligaties en staatsobligaties van opkomende landen. Het richt zich op vermogensgroei tegen een acceptabel risicoprofiel. Het pensioenfonds belegt voor de deelnemer in het obligatiefonds in langlopende staatsobligaties uit Nederland, Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk met een resterende looptijd van tenminste 20 jaar. De waardeontwikkeling hiervan komt overeen met de prijsontwikkeling van een nettopensioenuitkering die deelnemers op hun pensioendatum aan kunnen kopen.

Het bestuur van het pensioenfonds beoordeelt periodiek of de samenstelling van de mixfondsen en het obligatiefonds nog optimaal is. Hierbij beoordeelt het bestuur de rendementsverwachtingen van de verschillende categorieën en de bijbehorende risico's.

De tabel hieronder geeft de rendementen van de nettopensioenregeling weer. In 2017 kende de default nettopensioenregeling een totaalrendement van 6,2%. Het obligatiefonds had een rendement van -3,9%³.

Waarde, rendementen en benchmarks nettopensioenregeling 2017

(bedragen in miljoenen euro's)

	Waarde ultimo 2017	Rendement 2017 (in%)	Benchmark 2017 (in%)
Obligatiefonds	1,7	-3,9	-3,9
Default mixfonds	33,5	6,2	5,7
Defensief mixfonds	0,1	1,1	1,4
Offensief mixfonds	3,6	1,6	1,7
Doorbeleggingsfonds opbouw	5,6	2,4	2,7
Doorbeleggingsfonds uitkering	1,0	2,8	2,6
Overig	1,2		
Totaal	46,6	4,1	3,7

4.2 Ontwikkeling financieel beleid

Algemeen

Sociale partners KLM en VNV hebben eind 2017 nieuwe financieringsafspraken gemaakt. KLM en het pensioenfonds sloten een nieuwe overeenkomst na toetsing van deze afspraken door het pensioenfondsbestuur. In de nieuwe overeenkomst is de overschotten- en tekortenregeling vervallen. De sociale partners hebben nieuwe premieafspraken gemaakt. Als compensatie voor de vervallen tekortenregeling stort KLM een bedrag van 194 miljoen euro in het pensioenfonds welke wordt aangewend voor de vorming van een toeslagendepot. Deze elementen komen hieronder aan de orde.

Premie voor de basisregeling 2017

Voor de uitvoering van de basisregeling (zie 1.5) stelt het pensioenfonds een passende premie vast, vanuit de risicohouding (zie 1.6) en verwachtingen over toekomstige economische ontwikkelingen. Het bestuur is de hoogte hiervan overeengekomen met KLM. Voor de financiering van de pensioenen heft het fonds een doorsneepremie die is afgeleid van een actuariële premie (rekenrente 2,0%). Als deze premie echter lager is dan de kostendekkende premie dan brengt het pensioenfonds de kostendekkende premie in rekening, die is vertaald naar een doorsneepremie. In de afspraken tot 1 januari 2018 was sprake van een dempingssystematiek voor de vaststelling van de kostendekkende premie. Dit systeem is vervallen met de nieuwe afspraken die gelden vanaf 1 januari 2018.

De premie was in 2017 hoger dan de gedempt kostendekkende premie. Inclusief de opslag voor termijnbetaling, bedroeg de premie 17,7% tot 1 juli 2017. Door de aanpassing van de basispensioenregeling verlaagde het fonds de pensioenpremie vanaf 1 juli 2017 met 1,8 procentpunt naar 15,9%. Het pensioenfonds heft de premie over 12 keer het vaste maandsalaris inclusief vakantiegeld van de deelnemer. Van de doorsneepremie maken opslagen deel uit voor invaliditeitsrisico, administratiekosten, excassokosten en termijnopslag. Deze bedroegen tot 1 juli 2017 in totaal 4,1% en vanaf 1 juli 2017 in totaal 4,0%.

Premie voor de nettopensioenregeling

De nettopensioenregeling is deels een beschikbare premieregeling, waarbij het pensioenfonds de ingelegde premies belegt. De hoogte van deze premies hangt af van de pensioengrondslag, de leeftijd

³ Dit zijn nettorendementen, dus na aftrek van beheer- en transactiekosten (zie voor deze kosten hoofdstuk 6 Kosten).

van de deelnemer en de fiscaal maximale premie. Hierbij gebruikt het fonds een premiestaffel die is gebaseerd op een rekenrente van 3,0%. De beschikbare premie (niveau 2017) bedraagt 4,6% voor een 20-jarige deelnemer en loopt op tot 14,1% voor een 61-jarige deelnemer. Deze percentages zijn exclusief de opslag voor uitvoeringskosten van 8,50 euro per maand. De pensioengrondslag voor de premiebetaling is gelijk aan het pensioengevend loon boven de aftoppingsgrens van 103.317 euro (niveau 2017). Het pensioenfonds belegt de ontvangen premies (na aftrek van uitvoeringskosten en de premie voor de overlijdensrisicodekking) voor rekening en risico van de deelnemer volgens een passend risico-profiel. De deelnemer heeft keuzevrijheid bij de wijze van beleggen.

De premies en het behaalde rendement vormen het nettopensioenkapitaal. Met dit kapitaal koopt de deelnemer op de pensioendatum van de basispensioenregeling bij een externe partij (verzekeraar) netto-pensioenuitkeringen aan. Vanaf 1 januari 2017 kan de deelnemer ook een variabel beleggingspensioen inkopen bij het pensioenfonds (zie 3.2).

Kostendekkende premie

De kostendekkende premie volgens de Pensioenwet inclusief premie voor verplichtingen risico deelnemers bedroeg 92,6 miljoen euro in 2017. De gedempt kostendekkende premie op basis van de Pensioenwet inclusief premie voor verplichtingen risico deelnemers was 66,4 miljoen euro. Voor de vaststelling van de gedempt kostendekkende premie gaat het fonds uit van demping op basis van een verwacht rendement.

De kostendekkende premie en de gedempt kostendekkende premie, inclusief de premie voor risico deelnemers, zijn als volgt samengesteld:

	Kosten- dekkende premie	Gedempt kosten- dekkende premie
2017		
Premie voor verplichtingen risico fonds		
Pensioenopbouw (inclusief excassokosten)	52,2	21,5
Onvoorwaardelijke toekomstige indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	10,5	8,3
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (exclusief excassokosten)	2,6	2,6
Solvabiliteitsopslag	14,2	6,8
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	14,1
Totaal premie voor risico fonds	79,5	53,3
Premie voor verplichtingen risico deelnemers	13,1	13,1
Totaal	92,6	66,4
2016		
Premie voor verplichtingen risico fonds		
Pensioenopbouw (inclusief excassokosten)	48,2	22,5
Onvoorwaardelijke toekomstige indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	8,7	8,3
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (exclusief excasso- kosten)	2,0	2,0
Solvabiliteitsopslag	13,3	5,4
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	13,9
Totaal premie voor verplichtingen risico fonds	72,2	53,1
Premie voor verplichtingen risico deelnemers	12,5	12,5
Totaal	84,7	65,6

Feitelijke premie

In 2017 bedroeg de feitelijke premie 74,5 miljoen euro. Dit is inclusief de premie voor risico van de deelnemers (inleg beschikbare premieregeling) van 13,1 miljoen euro.

Voor verplichtingen risico fonds betreft dit de doorsneepremie:

- inclusief de premies voor het aanvullend invaliditeitspensioen en de overlijdensrisicoverzekering van de nettoregeling;
- exclusief de opslag voor termijnbetaling van 1,3 miljoen euro.

De feitelijke premie is het maximum van een normpremie die als basis een vaste rekenrente van 2,0% en de gedempte, kostendekkende premie heeft. Daarnaast kan de feitelijke premie bedragen bevatten op basis van de overschotten- en tekortenregeling. Hierdoor kunnen de feitelijke en de kostendekkende premie verschillen.

Het pensioenfonds had eind 2016 een reservetekort. Herstelbetalingen waren gegeven het ingediende herstelplan niet van toepassing.

Hieronder een overzicht van de samenstelling van de feitelijke premie en de hoogte van de verschillende premiecomponenten (bedragen in miljoenen euro's).

Premiecomponenten	Premiepercentage (%)	Bedrag
Pensioenopbouw	12,7	47,0
Invalideitsrisico	2,3	8,5
Aanvullend invalideitspensioen		0,5
Administratiekosten	1,0	3,7
Uitbetalingskosten	0,4	1,5
Overlijdensrisicoverzekering nettopensioenregeling		0,2
Premie voor risico deelnemers		13,1
Totaal	16,4	74,5

De premie voor risico deelnemers in 2017 (premie nettopensioenregeling) exclusief de premie overlijdensrisicoverzekering en inclusief een vergoeding voor kosten van 0,1 miljoen voor de netto pensioenregeling bedroeg 13,1 miljoen euro.

Indexatiebeleid

Het pensioenfonds kent een voorwaardelijk indexatiebeleid. De aanpassing of indexatie is afhankelijk van de financiële positie van het pensioenfonds. Het bestuur beoordeelt jaarlijks of de financiële positie zodanig is dat indexatie kan plaatsvinden. Bij deze beoordeling wordt uitgegaan van de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds ultimo november van het voorafgaande jaar.

Het pensioenfonds financiert de indexatie van nettopensioenen uit hoofde van de overlijdensrisicoverzekering vanuit de algemene reserve voor de nettopensioenregeling. Hierbij houdt het fonds rekening met de beleidsdekkingsgraad voor de nettopensioenregeling. Het fonds stelt apart vast welk indexatiepercentage het voor de nettopensioenregeling toepast.

Bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of lager indexeert het pensioenfonds niet. Bij een beleidsdekkingsgraad hoger dan 110% kent het fonds in beginsel indexering toe. Het stelt deze indexering echter op zo'n niveau vast dat het deze naar verwachting in de toekomst kan voortzetten. Hierbij houdt het pensioenfonds rekening met de wettelijk voorgeschreven parameters.

Vanaf 2017 heeft de deelnemer de mogelijkheid om het nettopensioenkapitaal op de pensioendatum binnen het eigen fonds te gebruiken voor een variabel beleggingspensioen. De variabele pensioenen hebben het karakter van een uitkering met een periodieke vaste daling die is vastgesteld op 1%. Het pensioenfonds past deze variabele uitkering jaarlijks collectief aan op basis van de beleggingsrendementen, het sterfteresultaat, de ontwikkeling van de levensverwachting en het effect van de wijziging van de marktrente op de verplichtingen van het fonds. De som van het over het afgelopen jaar behaalde resultaat wordt ingaande 1 juli van het daaropvolgende jaar toegepast op de variabele uitkering, waarbij een evenredige verdeling plaatsvindt van het bedoelde resultaat gedurende de 3 daarop volgende jaren.

Gegeven de resultaten en ontwikkelingen in 2017 worden de in 2017 ingegane uitkeringen per 1 juli van de komende 3 jaren inclusief de vaste daling van 1% per jaar, verhoogd met 0,50%.

Inhaalindexatie

Het pensioenfonds heeft een inhaalindexatiebeleid. Het mag een achterstand in de indexering onder voorwaarden inhalen. De arbeidsvoorwaardelijke partijen hebben vastgelegd dat te weinig verleende indexatie en gemist volume van pensioenaanspraken alsnog worden betaald. Bij gemist volume gaat het om het met terugwerkende kracht uitbetalen van gemiste pensioenuitkeringen.

Voorwaarden zijn dat de beleidsdekkingsgraad hoger is dan de met het vereist vermogen overeenkomende nominale dekkingsgraad en dat het fonds de indexering naar verwachting ook in de toekomst kan toekennen. In enig jaar kan het fonds ten hoogste een vijfde deel van het vermogen beschikbaar voor inhaalindexatie gebruiken voor inhaalindexatie.

In de loop van 2017 ontwikkelde de financiële positie van het pensioenfonds zich zodanig positief dat het fonds een aanvullende indexatie ter compensatie van de opgelopen indexatieachterstand kon toekennen (zie ook 3.1).

Het fonds had per 31 december 2017 geen indexatieachterstanden.

Toeslagendepot

Vanwege de opheffing van de overschotten- en tekortenregeling per 1 januari 2018 verkreeg het fonds een onvoorwaardelijke vordering van 194 miljoen euro op de KLM ter financiering van het toeslagendepot. Dit depot is bedoeld voor aanvullende financiering van indexatie van de pensioenaanspraken en -rechten als het fonds deze vanwege de beleidsregels niet uit de reguliere beschikbare middelen kan financieren.

Deze vordering is overeengekomen in het licht van artikel 15a en 15b van het Besluit FTK als eenmalige storting van de werkgever die bedoeld is voor het vormen van een toeslagendepot. Dit toeslagendepot zal worden aangewend voor de deelnemers, gewezen deelnemers, andere aanspraakgerechtigden en pensioengerechtigden die op 1 januari 2018 verbonden zijn aan het pensioenfonds. Verder komen in aanmerking vliegers die onder de KLM cao voor vleugelvliegtuigen vallen in de periode 2018 tot en met 2027. Dit geldt ook voor hun nabestaanden en hun (ex) partners.

Het toeslagendepot wordt gevormd voor een periode van 10 jaar. Een eventueel batig saldo van het toeslagendepot wordt, na aanwending van de benodigde middelen ter financiering van de indexatie per 1 januari 2028, op 1 januari 2028 toegevoegd aan de algemene reserve van het fonds en wordt niet uitgekeerd aan de werkgever.

Indien het pensioenfonds, vanwege de financiële positie, een korting moet gaan doorvoeren als bedoeld in artikel 134 van de Pensioenwet, geldt dat eerst het toeslagendepot wordt aangesproken om de korting te verlagen of te voorkomen.

Solvabiliteitstoets

Met het uitvoeren van de solvabiliteitstoets bepaalt het pensioenfonds of het voldoende eigen vermogen heeft om risico's op te kunnen vangen. Als maatstaf geldt dat voldoende eigen vermogen aanwezig moet zijn om de kans op onderdekking binnen één jaar kleiner of gelijk te laten zijn aan 2,5%. Voor het vaststellen van het vereist eigen vermogen gebruikt het fonds de standaardtoets. Eind 2017 was de vanuit deze toets en de strategische beleggingsportefeuille vereiste solvabiliteit van de basisregeling 1.581,5 miljoen euro.

Ontwikkeling dekkingsgraad

Het pensioenfonds houdt bij de vaststelling van de nominale dekkingsgraad rekening met de maximale onvoorwaardelijke indexering (2,5%) tot de leeftijd van 65 jaar van de tot 1 januari 2007 opgebouwde

pensioenaanspraken. Bij de vaststelling van de reële dekkingsgraad berekent het fonds de reële rente door de nominale marktrente gebaseerd op de door DNB gepubliceerde nominale rentetermijnstructuur te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. Het pensioenfonds bepaalt deze component door euro inflation linked staatsobligaties te vergelijken met nominale euro staatsobligaties met een vergelijkbare looptijd. De geschatte inflatiecomponent verhoogt het fonds vervolgens nog met een verondersteld verschil tussen loon- en prijsinflatie van 0,5%.

(in %)

	Verloop nominale dekkings- graad	Verloop reële dekkings- graad
Dekkingsgraad begin van het jaar	119,7	87,1
Resultaat op premies	-0,3	-0,4
Resultaat op uitkeringen	0,6	-0,3
Indexering pensioenrechten	-0,5	0,0
Wijziging rekenrente	1,5	1,6
Resultaat beleggingen en verplichtingen	8,4	6,2
Wijziging actuariële grondslagen	-0,2	-0,1
Overige oorzaken	0,3	-0,2
Dekkingsgraad eind van het jaar	129,5	93,9

4.3 Ontwikkeling communicatiebeleid

Algemeen

De communicatie van het pensioenfonds vindt plaats op basis van het beleidskader communicatie en een jaarlijks communicatieplan. In het beleidskader 2015-2017 zette het pensioenfonds in op het pensioenbewustzijn van de deelnemer en het vertrouwen in het fonds. Het pensioenfonds hanteert de volgende kernwaarden in haar communicatiebeleid:

- *Realistisch*: de informatie die het fonds biedt, is duidelijk en helder.
- *Zakelijk, no nonsense*: het pensioenfonds geeft de informatie zoals die is. Het vliegend personeel is hoog opgeleid en gewend aan inhoudelijke informatie.
- *Functioneel*: het fonds wil doelgerichte, praktische en toepasbare informatie verstrekken.

In het laatste jaar binnen dit beleidskader stonden de volgende speerpunten centraal:

- deelnemer meenemen in de wijzigingen in 2017;
- deelnemers eenvoud en gemak bieden;
- digitaal communiceren;
- deelnemers centraal stellen en regie in eigen hand geven;
- deelnemersonderzoek.

Communicatieplan 2017

Nettopensioenregeling

In het afgelopen jaar lag de nadruk op de vernieuwingen van de nettopensioenregeling. Het pensioenfonds maakte het mogelijk voor deelnemers om op hun pensioendatum een variabel beleggingspensioen in te kopen bij het pensioenfonds. Later in het jaar werd er meer beleggingsvrijheid toegevoegd aan de regeling (zie 3.2 en 4.1). Het fonds ondersteunde beide introducties campagnematig met diverse communicatiemiddelen gericht op de verschillende keuzemomenten van de vernieuwde regeling. Vooraf heeft het fonds verschillende communicatie-uitingen getoetst bij een deelnemerspanel. Nieuw was dat deelnemers hun keuzes online kunnen doorgeven via de Pensioenplanner.

Digitalisering

Het pensioenfonds zet steeds meer in op digitale communicatie. Sinds maart 2017 is het voor deelnemers mogelijk om in te loggen in de Pensioenplanner met DigiD. In mei kregen ook de pensioengerechtigden toegang tot de planner met een eigen overzichtspagina. De eerste stappen zijn gezet voor de ontwikkeling van een nieuw digitaal platform. Dit deelnemersportaal wordt de basis voor alle pensioeninformatie.

Vernieuwd UPO-model

Het format van het uniform pensioenoverzicht (UPO) bracht het fonds in 2017 in lijn met het Pensioen123. Het is daardoor korter van opzet en maakt gebruik van dezelfde iconen als het Pensioen123 op de website. Deelnemers kunnen de toelichting op het UPO sinds 2017 alleen nog digitaal op de website raadplegen.

Deelnemersonderzoek

Als startpunt voor het ontwikkelen van een nieuw communicatiebeleidskader 2018-2020 voerde het pensioenfonds in de zomer van 2017 een deelnemersonderzoek uit onder actieve deelnemers en pensioengerechtigden. De resultaten van het onderzoek zijn vergeleken met de resultaten van het onderzoek in 2014. Hieruit blijkt dat het imago van het pensioenfonds onder actieve deelnemers deze keer iets minder positief is dan drie jaar geleden. Onder pensioengerechtigden is de tevredenheid even hoog als in 2014. Actieve deelnemers zijn zich meer zorgen gaan maken over hun pensioen. Ze beseffen goed dat ze steeds meer zelf verantwoordelijk zijn voor het op niveau houden van hun pensioen. Ze verdiepen zich meer in hun pensioen en hebben behoefte aan begrijpelijke en vooral persoonlijk relevante informatie. Er is niemand die niet open staat voor pensioeninformatie.

5 GOVERNANCE

Dit hoofdstuk gaat over de governance van het pensioenfonds in het verslagjaar. Het bestuursmodel van het pensioenfonds vindt u in paragraaf 1.2 van dit jaarverslag.

5.1 Inrichting van de governance

Het pensioenfonds voert de door de arbeidsvoorwaardelijke partijen overeengekomen pensioenafspraken uit, na toetsing op uitvoerbaarheid, evenwichtige belangenafweging en wettelijke eisen. Het bestuur is verantwoordelijk voor het prudent beleggen van de pensioengelden, het voeren van een solide financieel beleid, een juiste administratieve uitvoering van de pensioenregeling en de communicatie met belanghebbenden. Daarnaast bepaalt het bestuur de strategie van het fonds en het te voeren beleid en houdt het toezicht op de uitvoering. Daarbij is risicomanagement een essentieel onderdeel van de bestuursfunctie. Verder communiceert het bestuur periodiek over de financiële positie van het fonds, het gevoerde beleid en resultaten van dat beleid.

Wijzigingen in het bestuur

Per 1 september 2017 trad de heer P.P. Griffioen terug als bestuurslid namens de werknemers. Per dezelfde datum benoemde het bestuur de heer A. Balm als bestuurslid namens de werknemers. Verder vond per 10 augustus de benoeming plaats van de heer J.J. Hartog als plaatsvervangend bestuurslid namens de KLM. De heer Hartog is per 9 februari 2018 principaal bestuurslid. Daarnaast beëindigden de heer A.R. de Jong en mevrouw M.I. Kartman hun werkzaamheden in het bestuur per 15 december 2017. De reden daarvoor was de nieuwe arbeidsvoorwaardelijke afspraken over de bestuursamenstelling, waardoor het aantal KLM-zetels terugging van drie naar twee principale zetels. Na twee zittingstermijnen stopte de heer E.H. Kok per 1 juli 2017 als onafhankelijk voorzitter van het pensioenfonds. De heer P.A.M. Loven bekleedt deze functie vanaf 1 februari 2018.

De werkzaamheden van het bestuur vinden voor een belangrijk deel plaats in vergaderingen van het bestuur, van bestuurscommissies en werkgroepen. Het bestuur heeft op de verschillende beleidsterreinen bestuurscommissies ingesteld, zoals asset liability management (ALM), beleggingen, communicatie, pensioenzaken en risicomanagement. Deze commissies bereiden besluiten voor en dragen in voorkomende gevallen ook zorg voor de uitvoering van besluiten of het toezicht op de uitvoering.

De bestuurscommissies bestaan over het algemeen uit bestuursleden. In de beleggingsadviescommissie (overkoepelend voor de drie KLM-pensioenfondsen) zitten echter vijf externe beleggingsdeskundigen. Daarnaast nemen enkele bestuursleden deel aan de vergaderingen van deze commissie. De uitvoeringsorganisatie zorgt voor de inhoudelijke en secretariële ondersteuning van de commissies.

Wijzigingen in de beleggingsadviescommissie

Het bestuur benoemde de heer J. de Wit per 1 augustus 2017 voor een tweede termijn van twee jaar als voorzitter van de beleggingsadviescommissie. Verder verliet mevrouw I.T. van den Doel de commissie vanwege het aanvaarden van een andere functie per 1 oktober 2017. Zij is vanaf 15 januari 2018 opgevolgd door mevrouw K. Merkus. Eind 2017 nam de heer S. Bartlema na twee voltooide termijnen afscheid van de beleggingsadviescommissie. Zijn opvolger was ten tijde van het schrijven van dit verslag nog niet bekend.

Het bestuur moet een aantal bestuursbesluiten vooraf voor advies aan het verantwoordingsorgaan voorleggen. In de overige gevallen geeft het verantwoordingsorgaan na afloop van het jaar een oordeel over het gevoerde beleid. Hiervoor vinden er gedurende het jaar gezamenlijke vergaderingen van bestuur en verantwoordingsorgaan plaats of lichten bestuursleden onderwerpen toe in vergaderingen van het verantwoordingsorgaan. Het oordeel van het verantwoordingsorgaan staat in het jaarverslag.

5.2 Uitvoering en uitbesteding

Het pensioenfonds streeft naar hoogwaardige dienstverlening aan de belanghebbenden en optimale ondersteuning van het bestuur. Voor een hoge kwaliteit van pensioen- en vermogensbeheer is een professionele organisatie nodig. Daarbij heeft deze de benodigde deskundigheid en een passende infrastructuur om de activiteiten van het pensioenfonds adequaat uit te voeren en het bestuur te ondersteunen. Hiervoor heeft het fonds samen met het Algemeen Pensioenfonds KLM en het Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel pensioenuitvoeringsorganisatie BSG opgericht. De drie pensioenfondsen zijn aandeelhouder van deze onderneming. Belangrijk voordeel van deze constructie is dat de uitvoerder bekend is met de context en belangen van het fonds.

De uitbesteding vindt plaats met overeenkomsten die marktconform zijn qua diensten, service en tarieven. In 2016 hebben het fonds en BSG de dienstverleningsovereenkomst voor pensioenbeheer, bestuursondersteuning en communicatie en de dienstverleningsovereenkomst voor vermogensbeheer herzien. Ze pasten ook de overeenkomst voor fiduciair vermogensbeheer aan en ondertekenden deze in 2017.

5.3 Geschiktheid

Op grond van de wet moet een bestuur geschikt zijn voor de 'uitoefening van het bedrijf van pensioenfondsen'. Op basis daarvan moeten de individuele bestuurders voldoende kennis hebben, over de juiste vaardigheden en competenties beschikken en blijf geven van professioneel gedrag. Voorafgaande aan hun benoeming toetst DNB bestuursleden hierop. Het pensioenfonds heeft zelf invulling gegeven aan het geschiktheidsvereiste. De profielschets voor het bestuur bevat de vereiste kennis en ervaring en de benodigde competenties.

Het geschiktheidsplan gaat nader in op de gewenste competenties van het bestuur als collectief en van de individuele bestuursleden. Verder staan in het plan de gevraagde deskundigheidseisen. De in het plan vermelde geschiktheidsmatrix geeft het collectieve en individuele niveau van deskundigheid en competenties weer.

Als onderdeel van het opvolgingsbeleid biedt het bestuur bestuurskandidaten via het toehoorderschap de mogelijkheid om scholing en ervaring op te doen. Tot het moment van hun benoeming in mei en augustus 2017 namen twee kandidaat-bestuursleden in het verslagjaar als toehoorder deel aan de bestuursactiviteiten.

5.4 Externe relaties

Het pensioenfonds is aangesloten bij de Pensioenfederatie. Deze koepelorganisatie behartigt de gezamenlijke belangen van pensioenfondsen bij de Nederlandse en Europese overheden en toezicht-houders. Verschillende functionarissen van de uitvoeringsorganisatie nemen namens het fonds deel aan commissies van de Pensioenfederatie.

5.5 Gedragsregelingen

Code Pensioenfondsen

Voor het pensioenfonds geldt de Code Pensioenfondsen. Deze geeft nadere invulling aan de wetgeving voor besturing van pensioenfondsen. De wetgever heeft de Code Pensioenfondsen aangewezen als de principes voor goed pensioenfondsbestuur zoals bedoeld in artikel 33, lid twee van de Pensioenwet. Hieruit volgt dat pensioenfondsen de Code moeten uitvoeren. Het betekent niet dat het fonds alle normen strikt moet volgen. De Code gaat uit van het zogenoemde 'pas toe of leg uit'-beginsel. Dat betekent dat het pensioenfonds kan afwijken van de normen in de Code onder voorwaarde dat het deze afwijking motiveert en toelicht aan belanghebbenden.

De meeste normen van de Code maakten in 2017 deel uit van de praktijk bij het pensioenfonds. Bij de beoordeling van de toepassing van de normen woog het bestuur mee dat verschillende normen een algemeen karakter hebben, gericht op gewenst gedrag. Dat gedrag moet in de praktijk blijken en kan niet door een eenmalige beoordeling of een document worden vastgesteld.

Van de volgende normen week het pensioenfonds in 2017 af:

- *Zittingsduur (norm 60)*

Op grond van de Code mag het pensioenfonds een bestuurslid ten hoogste tweemaal herbenoemen. De statuten van het fonds kennen geen beperking. Motivering van het bestuur is dat een maximumtermijn in strijd kan zijn met de continuïteit van het pensioenfonds. Indien dat in het belang van het pensioenfonds is, moet de mogelijkheid bestaan een geschikte bestuurder langer te binden.

- *Diversiteit (normen 66-68)*

Het bestuur heeft nog geen diversiteitsbeleid met stappenplan vastgesteld voor de gewenste samenstelling naar leeftijd en geslacht van de organen van het fonds. Hierdoor voldoet het pensioenfonds niet aan norm 66. Het bestuur hecht waarde aan kennis en competenties en inbreng uit verschillende invalshoeken. Ook representativiteit is voor het bestuur een belangrijk aspect. Het fonds voldoet wel aan norm 67 (ten minste één vrouw) en met de benoeming van de heer Balm ook aan norm 68 (ten minste één bestuurslid jonger dan 40 jaar).

Gedragscode

Voor de leden van het bestuur geldt een gedragscode. Deze code moet (de schijn van) belangenverstrengeling en ongeoorloofde handelingen voorkomen. Door de uitbesteding aan de uitvoeringsorganisatie hebben bestuursleden geen directe betrokkenheid bij het aangaan van zakelijke relaties of (voorgenomen) beleggingstransacties. Ook beschikken zij hierdoor niet over vertrouwelijke markt-informatie.

Vanwege de zelfevaluatie van het risico van belangenverstrengeling kent het pensioenfonds een op onderdelen aangescherpt beleid voor (melding van) nevenfuncties, privérelaties en privébelangen.

Bestuursleden hebben de jaarlijkse verklaring over de naleving van de gedragscode ondertekend en hun eventuele nevenactiviteiten gemeld. Deze staan in bijlage Functies en nevenfuncties bestuur.

Mede vanuit de vergunningen van de Wet op het financieel toezicht (Wft) geldt voor de medewerkers van de uitvoeringsorganisatie een eigen gedragscode. Deze voldoet aan de door de AFM gestelde eisen. De code omvat ook een insiderregeling voor het voorkomen van (de schijn van) handel met voorwetschap. Naast de algemene gedragscode heeft de uitvoeringsorganisatie een code voor internetgebruik en e-mail, een klokkenluidersregeling en een incidentenregeling.

In 2017 waren er geen situaties die aanleiding gaven tot acties van de compliance officer van het pensioenfonds. Deze functionaris is door het fonds aangesteld om toe te zien op de naleving van wet- en regelgeving binnen de organisatie. De uitvoeringsorganisatie heeft een eigen compliance officer. Het fonds integreert de conclusies van de compliance officer van de uitvoeringsorganisatie in de rapportage van de compliance officer van het bestuur.

Melding onregelmatigheden

In 2017 waren er negen aan het pensioenfonds gerelateerde meldingen op grond van de incidentenregeling. Het gaat hierbij om incidenten die zich bij de uitvoeringsorganisatie voordeden met betrekking tot de dienstverlening aan het pensioenfonds.

Er vonden in 2017 geen meldingen plaats op basis van de klokkenluidersregeling.

Privacy

In 2017 werden drie zogenoemde datalekken gemeld. Het betrof met name incidentele gevallen als gevolg van menselijk handelen, zoals het aan elkaar kleven van twee brieven, waardoor één brief bij de verkeerde adressant terecht is gekomen.

Verder stelde het bestuur ter voorbereiding op de inwerkingtreding van de (Europese) Algemene Verordening Gegevensbescherming per 25 mei 2018 een privacybeleid vast en werd de heer P. Paanen benoemd tot privacy officer van het fonds.

Beheerst beloningsbeleid

Voor pensioenfondsen is een beloningsbeleid wettelijk verplicht. Dat beleid heeft als doel het voorkomen van het nemen van te grote risico's door beloningselementen, zoals bonussen. Het pensioenfonds hanteert het volgende beloningsbeleid:

- *Beloning van het pensioenfondsbestuur*

Bestuurders kunnen aanspraak maken op een vergoeding als tegemoetkoming voor de tijd die ze besteden aan het pensioenfonds en de verantwoordelijkheid die ze dragen. Deze tegemoetkoming bedraagt ongeveer 8 duizend euro (bruto) per jaar met de mogelijkheid van verhoging voor enkele specifieke functies tot iets meer dan 10 duizend euro (bruto) per jaar. Deze bedragen leidde het fonds bij het vaststellen ervan in 2008 af van de toenmalige SER-regeling voor vacatiegelden. De vergoeding voor werkgeversleden in het bestuur betaalt het fonds aan KLM. Er is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen.

Verder kunnen bestuursleden aanspraak maken op een vaste onkostenvergoeding voor gebruik van privéapparatuur, telefoon- en internetkosten en abonnementen. Ook hebben ze recht op een kilometervergoeding voor de reiskosten voor het bijwonen van pensioenfondsactiviteiten.

Deze onkostenvergoeding is in overeenstemming met de zogenoemde vrijwilligersregeling en bedraagt 1.500 euro (bruto) per jaar. Van verdere declaratie van gemaakte kosten is geen sprake.

- *Beloning van externe deskundigen*

Het pensioenfonds zet externe deskundigen in, bijvoorbeeld voor beleggingsadvies en intern toezicht. Zij krijgen een beloning op basis van een marktconform tarief (1.270 euro per dagdeel) en hun urenbesteding. De voorzitter ontvangt een vaste vergoeding, die eveneens gebaseerd is op een marktconform tarief en zijn urenbesteding. Er is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen.

- *Beloning bij de uitvoeringsorganisatie*

Het pensioenfonds besteedt een belangrijk deel van zijn werkzaamheden uit aan BSG. Naast een vaste beloning verstrekt BSG ook een variabele beloning. Deze is verbonden aan targets en bedraagt maximaal 10% van het vaste inkomen. Bij een aantal functies is dit maximaal 20%. De variabele beloning staat in redelijke verhouding tot de prestatie en de vaste beloning. Daarbij is de variabele beloning niet gerelateerd aan de financiële resultaten van het pensioenfonds of de beleggingspools waarin het pensioenfonds participeert. BSG voldoet aan de Regeling beheerst beloningsbeleid Wft 2014.

In 2017 betaalde het pensioenfonds 110 duizend euro (2016: 104 duizend euro) aan vergoedingen voor bestuursleden en de voorzitter. Daarnaast betaalde het 73 duizend euro (2015: 60 duizend euro) aan externe deskundigen. Een deel van het in 2017 aan externe deskundigen betaalde bedrag betrof werkzaamheden die in 2016 zijn uitgevoerd.

5.6 Sancties

In 2017 kreeg het pensioenfonds geen boetes of dwangsommen opgelegd. Evenmin was sprake van andere maatregelen, zoals een aanwijzing van de toezichhouder of het aanstellen van een bewindvoerder of curator.

6 KOSTEN

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de kosten van het pensioenfonds. Hierbij hanteert het fonds de Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie. De kosten van het pensioenfonds bestaan uit de kosten voor de pensioenuitvoering, de kosten voor het vermogensbeheer en de transactiekosten van het vermogensbeheer. De kosten van bestuur en financieel beheer worden voor 60% toegerekend aan pensioenuitvoering (kosten per deelnemer) en voor 40% aan vermogensbeheer.

6.1 Kosten pensioenuitvoering

De uitvoeringskosten worden betaald door het pensioenfonds. Een deel van de uitvoeringskosten heeft direct te maken met zichtbare activiteiten. Denk daarbij aan het administreren en uitkeren van de pensioenen, de communicatie met deelnemers, voorbereiden van vergaderingen en het maken van het jaarverslag. Op deze kosten heeft het bestuur invloed.

Daarnaast zijn er directe kosten die het bestuur niet kan beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn de kosten van het externe toezicht: de jaarlijkse heffingen, de informatievoorziening van toezichthouders en de medewerking aan toezichtonderzoeken. Ook de kosten van het interne toezicht (de wettelijk voorgeschreven jaarlijkse visitatie) en die van de certificerende actuaris en accountant horen hierbij. Verder leidt nieuwe wetgeving regelmatig tot wijziging van de pensioenregeling of aanpassingen van processen of procedures. De kosten daarvan kan het fonds maar beperkt beïnvloeden.

De volgende tabel geeft de uitvoeringskosten weer, uitgesplitst naar de verschillende functies in het fonds (bedragen in duizenden euro's):

		2017	2016
		Kosten	Kosten
Kostenpost			
Pensioenadministratie	100%	3.215	2.773
Communicatie	60%	228	172
Bestuursondersteuning	60%	575	461
Bestuur en beheer pensioenfonds	60%	102	99
Extern advies	60%	92	121
Extern toezicht	60%	256	257
Accountant	60%	46	43
Certificering actuaris	100%	61	84
Contributies en bijdragen	60%	19	23
Overige	60%	28	19
Totale uitvoeringskosten		4.622	4.052

De volgende tabel geeft een overzicht van de kosten van de pensioenuitvoering en de kosten per deelnemer. Het fonds past de Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie over de wijze van bepalen van het aantal deelnemers toe. Daaruit volgt dat de gepresenteerde kosten inclusief btw en eventuele eenmalige activiteiten zijn. Deze worden hierna nader toegelicht.

	2017	2016
Kosten pensioenuitvoering (in duizenden euro's)	4.622	4.052
Gemiddeld aantal actieve deelnemers en pensioengerechtigden	5.156	5.133
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (in euro's)	912	789
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer exclusief btw	761	789

Toelichting ontwikkeling uitvoeringskosten

Tot en met 2016 gold een btw-vrijstelling voor de dienstverlening van de uitvoeringsorganisatie BSG. De Belastingdienst bepaalde dat deze vrijstelling moest verdwijnen. Vanaf 1 januari 2017 brengt de uitvoeringsorganisatie daarom btw in rekening over verschillende uitbestede diensten. Dit leidt tot een structurele toename van de uitvoeringskosten.

In de totale kosten pensioenuitvoering van 3.215 duizend euro zit 558 duizend euro btw. In de totale kosten communicatie en bestuursondersteuning van 1.335 duizend euro zit 232 duizend euro btw. 60% van de communicatie en bestuursondersteuning wordt toegerekend aan pensioenuitvoering. Dit betekent dat de totale btw in de kosten per deelnemer 697 duizend euro bedraagt (135 euro per deelnemer). Zonder btw zouden de kosten per deelnemer 761 euro bedragen. Het pensioenfonds onderzocht in 2017 de mogelijkheden om de btw-last te mitigeren.

In de totale kosten pensioenuitvoering van 3.215 duizend euro zitten 805 duizend euro eenmalige kosten: 298 duizend euro Variabele Pensioenuitkeringen Netto Regeling, 159 duizend euro CDC regeling, 158 duizend euro Inhaalindexatie, 53 duizend euro Aanpassen pensioenregeling in verband met verhoging leeftijd naar 68 en 137 duizend euro Overige werkzaamheden pensioenadministratie. De totale kosten communicatie en bestuursondersteuning van 1.335 duizend euro bevatten 164 duizend euro eenmalige kosten, waarvan 60% (98 duizend euro) wordt toegerekend aan pensioenuitvoering. Hiervan zijn 35 duizend euro voor Variabele Pensioenuitkeringen Netto Regeling, 12 duizend euro CDC regeling en 51 duizend euro voor overige werkzaamheden bestuursondersteuning, waaronder het uitwerken van de road map risicomangement en reglementswijzigingen.

6.2 Kosten vermogensbeheer

De volgende factoren bepalen in belangrijke mate de hoogte van de vermogensbeheerkosten:

- beleggingsmix;
- schaalgrootte;
- mate van actief of passief beheer;
- mate van directe of indirecte beleggingen.

Bij de besluitvorming over de beleggingsmix wordt wel rekening gehouden met de kosten, maar deze zijn daarvoor niet doorslaggevend. Door de beleggingsportefeuille samen te voegen (poolen) met die van Algemeen Pensioenfonds KLM, Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel en een aantal andere, kleinere partijen in beleggingsfondsen (pools) kunnen schaalvoordelen worden gerealiseerd. De mate van actief beheer of passief beheer is stuurbaar. Binnen de beleggingsportefeuille is sprake van zowel actief als passief beheer. Verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille bestaat uit directe beleggingen, vooral beursgenoteerde aandelen en beursgenoteerde obligaties. De portefeuilles niet-beursgenoteerd vastgoed, niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) en hypothecaire leningen betreffen indirecte

beleggingen (fund-of-fundstructuren). Een klein deel van de portefeuilles beursgenoteerd vastgoed en beursgenoteerde aandelen bestaat eveneens uit indirecte beleggingen.

De kosten vermogensbeheer worden berekend op basis van het zogenoemde look-through-principe. Dit wil zeggen dat de vermogensbeheerkosten van alle lagen van structuren zoveel mogelijk inzichtelijk worden gemaakt. Naast de aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten wordt dus ook het aandeel in de onderliggende vermogensbeheerkosten van beleggingsfondsen in aanmerking genomen.

De door de operationele managers in rekening gebrachte beheervergoeding vormt de belangrijkste kostencategorie. Verreweg het grootste deel hiervan betreft een vaste fee op basis van het beheerde vermogen en is dus onafhankelijk van de prestatie van de vermogensbeheerder. Een klein deel van de beheervergoeding is wel prestatieafhankelijk. Andere vermogensbeheerkosten zijn onder meer kosten van fiduciair beheer, bewaarloon van de custodian, advieskosten, controlekosten, toezichtkosten, kosten van securities lending en (toegerekende) kosten van bestuur en financieel beheer.

De kosten vermogensbeheer bedragen totaal 41,3 miljoen euro (2016: 34,0 miljoen euro):

	2017	2016
Vergoeding operationeel vermogensbeheer	31,5	24,9
Vergoeding fiduciair vermogensbeheer	5,6	5,3
Overig	4,2	3,8
Totaal	41,3	34,0

In het volgende overzicht zijn de kosten vermogensbeheer per beleggingscategorie en gerelateerd aan het gemiddeld belegd vermogen weergegeven (bedragen in miljoenen euro's):

	Gemiddeld belegd vermogen	Beheer- vergoeding	Prestatie- afhankelijk	Overig	Totaal kosten	Relatief (in %)
2017						
Vastgoed						
Beursgenoteerd	467	0,5	-	0,3	0,8	0,17
Niet-beursgenoteerd	800	8,6	1,5	2,1	12,2	1,53
Totaal	1.267	9,1	1,5	2,4	13,0	1,03
Aandelen						
Beursgenoteerd	2.553	7,9	0,3	3,3	11,5	0,45
Niet-beursgenoteerd	120	3,8	-	0,9	4,7	3,89
Totaal	2.673	11,7	0,3	4,2	16,2	0,61
Vastrentende waarden						
Beursgenoteerd	3.989	7,2	-	2,8	10,0	0,25
Onderhands	621	1,7	-	0,4	2,1	0,33
Totaal	4.610	8,9	-	3,2	12,1	0,26
Totaal	8.550	29,7	1,8	9,8	41,3	0,48
2016						
Vastgoed						
Beursgenoteerd	506	0,6	-	0,4	1,0	0,20
Niet-beursgenoteerd	722	5,9	1,0	1,8	8,7	1,21
Totaal	1.228	6,5	1,0	2,2	9,7	0,79
Aandelen						
Beursgenoteerd	2.262	6,8	0,2	2,9	9,9	0,44
Niet-beursgenoteerd	80	2,1	-	0,5	2,6	3,24
Totaal	2.342	8,9	0,2	3,4	12,5	0,53
Vastrentende waarden						
Beursgenoteerd	3.950	6,9	-	3,0	9,9	0,25
Onderhands	604	1,4	-	0,5	1,9	0,31
Totaal	4.554	8,3	-	3,5	11,8	0,26
Totaal	8.124	23,7	1,2	9,1	34,0	0,42

De vermogensbeheerkosten zijn zowel absoluut als relatief gestegen ten opzichte van vorig jaar als gevolg van de keuze om meer te beleggen in niet-beursgenoteerd vastgoed en niet-beursgenoteerde aandelen (private equity). Dit zijn indirecte beleggingen door middel van investeringen in onder meer beleggingsfondsen en partnerships met relatief hoge beheervergoedingen. De gepresenteerde kosten vermogensbeheer met betrekking tot niet-beursgenoteerd vastgoed komen bovendien relatief hoger uit dan de beheerkosten met betrekking tot beursgenoteerd vastgoed, doordat de beheerkosten bij beursgenoteerd vastgoed conform de Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie verondersteld worden te zijn geïntegreerd in de beurskoers en buiten beschouwing worden gelaten. De vermogensbeheerkosten van de andere categorieën beleggingen zijn in absolute zin gestegen als gevolg van een stijging van het belegd vermogen door waardeinstijgingen van de beleggingen. Verder zijn de kosten van fiduciair beheer gestegen doordat over een deel van de beheervergoeding vanaf 1 januari 2017 omzetbelasting moet worden berekend.

6.3 Transactiekosten

De transactiekosten worden eveneens berekend op basis van het look-through-principe. Dit wil zeggen dat in geval van beleggingsfondsen behalve de in- en uitstapvergoedingen ook het aandeel in de door de beleggingsfondsen gemaakte aan- en verkoopkosten in aanmerking wordt genomen. In geval van fund-of-fundstructuren worden de in- en uitstapvergoedingen hierin begrepen. De berekende kosten worden verlaagd met het aandeel in de in- en uitstapvergoedingen van de beleggingsfondsen, die voor het beleggingsfonds immers opbrengsten vormen.

De transactiekosten bedragen totaal 17,5 miljoen euro (2016: 16,9 miljoen euro):

	2017			2016		
	Gemiddeld belegd vermogen	Kosten	Relatief (in %)	Gemiddeld belegd vermogen	Kosten	Relatief (in %)
Vastgoed	1.267	1,1	0,09	1.228	1,0	0,08
Aandelen	2.673	5,2	0,19	2.342	4,4	0,19
Vastrentende waarden	4.610	10,3	0,22	4.554	10,7	0,23
Totaal excl. derivaten	8.550	16,6	0,19	8.124	16,1	0,20
Valutaderivaten		0,9	0,01		0,8	0,01
Totaal	8.550	17,5	0,20	8.124	16,9	0,21

De transactiekosten zijn in absolute zin gering gestegen ten opzichte van vorig jaar als gevolg van een stijging van het belegd vermogen door waardeinstijgingen van de beleggingen. De kosten zijn relatief licht gedaald ten opzichte van 2016.

6.4 Verhouding rendement en kosten

In het volgende overzicht wordt een indicatie gegeven van de verhouding tussen het totaalrendement en zowel de vermogensbeheerkosten als de transactiekosten:

(in %)

	2017	2016
Bruto totaalrendement	7,7	8,5
Kosten vermogensbeheer	-0,5	-0,4
Transactiekosten	-0,2	-0,2
Netto totaalrendement	7,0	7,9

7 RISICOMANAGEMENT

7.1 Risicobeleid

Het bestuur is verantwoordelijk voor de risicomanagementorganisatie en de beheersing van de risico's waaraan het pensioenfonds is blootgesteld. Het fonds werkt met integraal risicomanagement (IRM). Integraal benadrukt dat het gaat om het managen van alle verschillende risicogebieden in onderlinge samenhang.

Risicoprofiel

Het pensioenfonds heeft het integraal risicomanagement ingericht volgens de richtlijnen van toezichthouder DNB en artikel 143 Pensioenwet ('een pensioenfonds richt zijn organisatie zodanig in dat deze een beheerste en integere bedrijfsvoering waarborgt'). Daarnaast gaat het fonds uit van de eisen van het COSO ERM-raamwerk (ERM: Enterprise Risk Management) voor het beoordelen en inrichten van risicomanagement, de ISO-kwaliteitseisen en best practices. Het pensioenfonds onderscheidt de volgende financiële en niet-financiële risico's:

Financiële risico's

Financiële risico's zijn risico's die direct slaan op de financiële positie van een pensioenfonds. Het fonds hanteert hiervoor de volgende indeling:

1. rentemismatchrisico;
2. inflatierisico;
3. aandelen- en vastgoedrisico;
4. valutarisico;
5. kredietrisico en tegenpartijrisico;
6. verzekeringstechnische risico's;
7. concentratierisico;
8. actief risico;
9. risico's van derivaten;
10. liquiditeitsrisico.

Niet-financiële risico's

De term 'niet-financieel' bij niet-financiële risico's betekent niet dat deze risico's geen financiële schade kunnen veroorzaken bij het fonds. Het zegt alleen dat er geen rechtstreekse relatie is tussen deze risico's en de financiële positie van het fonds. Het fonds onderscheidt deze niet-financiële risico's:

11. uitbestedingsrisico;
12. operationeel risico;
13. juridisch risico;
14. IT-risico;
15. omgevingsrisico;
16. integriteitsrisico.

Risicobeschrijving

Hieronder omschrijven we de risicocategorieën en de wijze waarop het bestuur het beleid voor de beheersing van de financiële en niet-financiële risico's vorm heeft gegeven.

Financiële risico's

1. *Rentemismatchrisico*

Het pensioenfonds is gevoelig voor wijzigingen in de marktrente omdat de rentegevoeligheid van de beleggingen en die van de verplichtingen niet gelijk zijn. Dit rentemismatchrisico vangt het fonds op door een belangrijk deel van de vastrentendewaardenportefeuille te beleggen in langlopende inflation linked bonds (obligaties) en nominale euro-staatsobligaties.

2. *Inflatierisico*

De verplichtingen van het pensioenfonds zijn gevoelig voor de verwachte inflatie. Het pensioenfonds wil namelijk een waardevast pensioen uitbetalen, inclusief inflatiecorrecties. Om dit inflatierisico te beperken, belegt het fonds in inflation linked bonds. Daarnaast zorgen ook de beleggingen in aandelen en vastgoed voor een impliciete beperking van dit risico.

3. *Aandelen- en vastgoedrisico*

Het aandelen- en vastgoedrisico is het risico van daling van de marktprijzen. Het fonds beheerst dit risico door goed te spreiden binnen de beleggingsportefeuille (diversificatie). Hiervoor vindt periodiek een risico-rendementsanalyse plaats.

4. *Valutarisico*

Het pensioenfonds belegt ook in beleggingsinstrumenten luidend in andere valuta dan de euro. Hierdoor is het fonds gevoelig voor koersschommelingen van de betreffende valuta ten opzichte van de euro. Om dit valutarisico te beheersen, dekt het fonds haar beleggingen in de Amerikaanse dollar, het Britse pond, de Japanse yen, de Zweedse kroon, de Canadese dollar en de Australische dollar gedeeltelijk af naar de euro.

5. *Kredietrisico en tegenpartijrisico*

Kredietrisico is het risico dat een belegging in vastrentende waarden (lening, deposito of obligatie) in waarde daalt door een faillissement of een verslechtering van de kredietwaardigheid. Het fonds beheerst dit risico voor de gehele portefeuille voornamelijk door te zorgen voor een goede spreiding over verschillende landen, sectoren en bedrijven.

De kredietwaardigheid van de portefeuille is een belangrijke indicator voor het kredietrisico.

De spreiding van de beleggingen in vastrentende waarden van het fonds is zodanig dat 62% (2016: 62%) een kredietwaardigheid heeft van A of hoger. Hierin zijn niet begrepen de beleggingen in Nederlandse woninghypotheken via twee beleggingsfondsen die geen officiële rating hebben. Op basis van een intern model van de beheerders van de beleggingsfondsen is de indicatieve rating AA. Deze beleggingen maken 8% (2016: 7%) uit van de totale vastrentende waarden.

Tegenpartijrisico is een speciale vorm van kredietrisico. Het pensioenfonds sluit contracten af met tegenpartijen. Daarbij loopt het fonds een zogeheten tegenpartijrisico als deze tegenpartijen hun verplichtingen aan het fonds niet nakomen. Het fonds beheerst dit risico zo goed mogelijk door alleen gebruik te maken van verschillende, solide tegenpartijen. Daarnaast zorgt het fonds er bij een vordering op een tegenpartij altijd voor dat deze partij voldoende onderpand (collateral) verstrekt voor het geval ze haar verplichtingen toch niet nakomt. Het fonds beheerst en monitort het tegenpartijrisico dagelijks.

6. *Verzekeringstechnische risico's*

Het belangrijkste verzekeringstechnische risico is het langlevensrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer leven dan verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Het pensioenfonds berekent de voorziening pensioenverplichtingen op basis van de Prognosetafel AG2016 met correcties voor ervaringssterfte. Hierdoor houdt het fonds rekening met toekomstige verbetering van de levensverwachting.

7. *Concentratierisico*

Concentratierisico treedt op wanneer een groot deel van het belegd vermogen in dezelfde beleggingscategorie, regio, stijl en/of partij is geconcentreerd. Het fonds kiest in haar beleggingsstrategie daarom voor een weloverwogen spreiding. Er kan zich ook concentratierisico voordoen binnen het deelnemersbestand. Het deelnemersbestand van het fonds is echter divers met een groot aantal deelnemers en een verdeling over verschillende leeftijdsclassen. Dat beperkt dit concentratierisico.

8. Actief risico

Het fonds bepaalt met asset liability management (ALM) de verdeling van zijn strategische beleggingsportefeuille. Indien mogelijk stelt het fonds voor elke beleggingscategorie en regio binnen deze portefeuille een representatieve benchmark vast. De feitelijke beleggingsportefeuille kan afwijken van de strategische beleggingsportefeuille, wat leidt tot zogenaamd actief risico. Het fonds hanteert hiervoor de (ex-ante) tracking error, een maatstaf voor de verwachte rendementsverschillen tussen de werkelijke en de strategische portefeuille. Het fonds beheerst het actief risico door het vaststellen van limieten en de (continue) monitoring daarvan.

9. Risico's van derivaten

In het strategisch beleggingsbeleid heeft het fonds beleggingsrisico's gedefinieerd die het expliciet wil beheersen. Dit betreft alleen het valutarisico. Voor de beheersing hiervan is de inzet van derivaten onder voorwaarden toegestaan. Ook dit brengt risico's met zich mee. Het fonds let hier dan ook op bij afspraken met tegenpartijen, transacties en het beheer van posities.

10. Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat het fonds onvoldoende liquide middelen heeft om op korte termijn aan de verplichtingen te voldoen. Ook derivatenposities en commitments voor private equity en privaat vastgoed kunnen leiden tot contractuele verplichting tot betaling en dus liquiditeitsrisico. Het liquiditeitsrisico is nagenoeg afwezig, omdat verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille uit liquide vermogenstitels bestaat. Ontwikkelingen op het gebied van central clearing hebben mogelijk impact op de wijze waarop liquiditeitsrisico zich in de toekomst kan gaan manifesteren. Het fonds zal haar risicobeheersing indien nodig daarop gaan aanpassen.

Niet-financiële risico's

11. Uitbestedingsrisico

Het uitbestedingsrisico is het risico dat de continuïteit, integriteit en/of kwaliteit van uitbestede werkzaamheden wordt geschaad. Het fonds besteedt de pensioenuitvoering, bestuursondersteuning en het vermogensbeheer uit aan BSG. Het uitbestedingsrisico van het fonds is vooral het risico dat BSG niet handelt volgens het verstrekte mandaat. Voor de beheersing hiervan heeft het fonds duidelijke voorwaarden vastgelegd en uitgewerkt in een service level agreement (SLA). De uitvoeringsorganisatie legt periodiek verantwoording af over de beheersing van de processen. Ze overlegt hierbij ook een ISAE 3402-rapportage inclusief 'in control statement'. Deze beschrijft beheersdoelstellingen en beheersmaatregelen voor alle processen die BSG voor het fonds uitvoert. De rapportage is gecertificeerd door een onafhankelijke accountant.

12. Operationeel risico

Operationeel risico treedt op bij de uitvoering van de pensioen- en beleggingsactiviteiten. Het heeft te maken met niet-afdoende of falende interne processen, menselijke gedragingen en systemen of externe gebeurtenissen. Het fonds heeft de uitvoering van genoemde activiteiten uitbesteed. Hierdoor vindt de beheersing van het operationeel risico vooral plaats door de uitbestedingsrelatie (zie uitbestedingsrisico).

13. Juridisch risico

Het juridisch risico hangt samen met (veranderingen in) wet- en regelgeving, waardoor de rechtspositie van het fonds mogelijk in gevaar komt. Dit kan ook gebeuren doordat het fonds contractuele bepalingen niet-afdwingbaar of niet-correct heeft gedocumenteerd.

Een belangrijk onderdeel van juridisch risico is het compliancerisico. Hierbij onderkent het fonds onder andere niet of niet-tijdig de consequenties van (veranderende) wet- en regelgeving. Dit vergroot het risico dat het fonds wet- en regelgeving op onderdelen overtreedt. Daarnaast omvat het compliancerisico ook het niet naleven door het fonds van interne regelgeving, zoals de gedragscode en beleggingsrichtlijnen. Beheersing van het compliancerisico vindt plaats door afspraken in de SLA met BSG over de inrichting en

naleving van compliance. Daarnaast heeft het fonds een eigen compliance officer aangesteld. Deze ziet toe op de naleving van de gedragscode door het bestuur van het fonds.

14. *IT-risico*

Het pensioenfonds loopt een risico dat IT bedrijfsprocessen en informatievoorziening onvoldoende integer, niet-continu of onvoldoende beveiligd ondersteunt. Dit IT-risico kan bijvoorbeeld optreden als de IT-strategie en het IT-beleid niet of onvoldoende zijn toegerust op de bedrijfsprocessen. Daarnaast kan sprake zijn van het IT-risico bij:

- de beveiliging (bijvoorbeeld toegang voor niet-geautoriseerde gebruikers);
- de beheersbaarheid (ontoereikend beheer van de ICT-omgeving);
- de continuïteit (het niet beschikbaar zijn van de IT-infrastructuur, waaronder applicaties en systemen).

Informatietechnologie is een belangrijk speerpunt van het fonds. De commissie risico en control heeft IT periodiek op de agenda staan. Het beoordeelt de inrichting van de IT van het fonds met de ISAE 3402-rapportage (zie hiervoor). Belangrijke onderdelen daarvan zijn de beschrijving van IT, de IT-processen, bijbehorende beheersmaatregelen en de bevindingen van de externe accountant. Het fonds heeft een IT-risicobeleid met daarbij onder andere beheersmaatregelen en een daarop aansluitende rapportage.

15. *Omgevingsrisico*

Het omgevingsrisico betreft veranderingen van buiten het pensioenfonds. Deze kunnen bijvoorbeeld concurrentieverhoudingen, belanghebbenden, reputatie en het ondernemingsklimaat betreffen. Het fonds beheerst dit risico door te anticiperen op nieuwe ontwikkelingen en transparant te zijn bij de belangenafweging en besluitvorming.

16. *Integriteitsrisico*

Bij het Integriteitsrisico gaat het om het risico dat het pensioenfonds niet integer handelt. Het fonds beheerst dit door het continu bewaken en eventueel bijstellen van het beleid en transparante communicatie met belanghebbenden. Daarnaast heeft het fonds een integriteitsbeleid vastgesteld. Dit omvat een visie op integriteit, diverse situaties waarin integriteit een rol speelt en de standpunten die het fonds bij die situaties inneemt. Verder bevat het maatregelen om reputatieschade van het fonds te voorkomen.

Het pensioenfonds voert periodiek een systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA) uit om de integriteitsrisico's beter zichtbaar te maken. Hiermee identificeert het fonds de relevante integriteitsrisico's binnen en buiten het fonds en in de uitvoeringsorganisatie (BSG). Het bestuur en de commissie risico en control investeren veel tijd in SIRA, omdat het voor het fonds meer is dan een wettelijke noodzaak.

7.2 Risicomanagementorganisatie

Risicoraamwerk

Het risicoraamwerk omvat het beleid, risicoproces en de risicogovernance van het fonds. Het fonds begon in 2016 met dit raamwerk en ontwikkelde het verder in 2017. Deze vaste structuur met een continu proces geeft het fonds een betere controle en overzicht over de (beheersing van de) risico's. Dit zorgt dat het bestuur de risico's goed in beeld heeft en de juiste besluiten kan nemen en tijdig kan bijsturen.

Het fonds heeft het integraal risicomanagement in 2017 verder vormgegeven met beheersingsmaatregelen en het opstellen van risicorapportages. Dit gebeurde op basis van het risicoraamwerk.

Risicogovernance

Om integraal risicomanagement (IRM) te laten slagen, moet ook de risicogovernance als een van de bouwstenen van risicomanagement in orde zijn. Bij IRM zijn het bestuur, de commissie risico en control (CRC), de toezichthouders, de afdeling risicomanagement van BSG en overige belanghebbenden betrokken. Juist omdat het om meerdere partijen gaat, is de (vastlegging van de) rolverdeling van groot belang.

Daarnaast moet ook het systeem van 'checks and balances' kloppen. Dit betekent voldoende functiescheiding om te voorkomen dat een orgaan van het fonds zichzelf controleert. DNB heeft hiervoor uitgangspunten en eisen opgesteld. Aan de andere kant speelt proportionaliteit een rol. De werkverdeling binnen het fonds moet praktisch uitvoerbaar zijn. Hierbij spelen mee de omvang van het bestuur, de aanwezigheid van andere (al dan niet verplichte) fondsorganen en de minimale tijdsbesteding een rol.

De risicogovernance is als volgt ingericht:

- Het bestuur is eindverantwoordelijk en stelt de doelstellingen en de risicobereidheid vast. Op basis hiervan voert het pensioenfonds een risico-inventarisatie uit. Voor de hiermee bepaalde risico's treft het bestuur beheersmaatregelen. De verantwoordelijkheid voor elk risico en elke beheersing legt het bestuur bij commissies neer. De CRC bewaakt risico's die het bestuur niet kan toedelen aan commissies. Het bestuur is en blijft uiteraard 'eigenaar' van en eindverantwoordelijk voor de (integrale) risicobeheersing.
- De commissies rapporteren minstens tweemaal per jaar op vaste momenten hun risicoperceptie aan de CRC. De leden van de CRC nemen deel aan de diverse commissies. Hierdoor kunnen zij als verbindingsschakel fungeren. De CRC rapporteert vervolgens in de bestuursvergadering aan het voltallige bestuur. Op basis hiervan kan het bestuur de risicobeheersing aanpassen.
- Het bestuur van het pensioenfonds wordt bij IRM ondersteund door de afdeling risicomanagement van BSG. Deze heeft als belangrijkste doelstelling het pensioenfonds te ondersteunen bij de uitvoering en inrichting van het risicomanagement. Het hoofd van deze afdeling is formeel in dienst bij BSG, maar heeft binnen BSG een onafhankelijke positie. Daarbij rapporteert deze risicomanager direct aan de raad van commissarissen en de verschillende KLM-pensioenfonds.

Ontwikkeling risicomanagement in 2017

In 2017 vonden de volgende ontwikkelingen van het risicomanagement plaats:

- nadere uitwerking van een limietenkader: betere risicorapportage voor financiële risico's, het aanscherpen van limieten voor de beleggingsportefeuille met een rapportage en inrichting van de monitoring van de limieten;
- het uitwerken van risicoparagrafen (documenten voor besluitvorming van het bestuur bij grote bestuurlijke trajecten) bij bestuursnotities en de nieuwe financieringsafspraken;
- verbetering incidentenprocedure en -rapportage: deze richten zich op alles wat fout kan gaan bij het fonds en de uitvoeringsorganisatie BSG; betere aansluiting tussen het fonds en de uitvoeringsorganisatie in de incidentenprocedure, evaluatie aangescherpt en een verbeterde rapportage; de incidentenprocedure is in 2017 vastgesteld door het bestuur;
- betere IT-risicobeheersing: aanscherping van het informatie- en beveiligingsbeleid en de beheersmaatregelen voor de IT-risicobeheersing; goedgekeurd door het bestuur in 2017 en geïmplementeerd;
- strategische, integrale risico-inventarisatie uitgevoerd: fundamenten gelegd voor een beheersingsraamwerk, beheersingskader doorlopen en versterkt, inventarisatie risico's en beheersmaatregelen en de aansluiting tussen beide.

Risicomanagement in 2018

Belangrijke onderwerpen op het gebied van risicomanagement waaraan het fonds in 2018 aandacht zal schenken, zijn:

- risicorapportage niet-financiële risico's met aandacht voor het verbeteren van de risicohouding en -bereidheid voor de niet-financiële risico's;
- verder uitwerken risicogovernance: bekijken 'three lines of defence' voor de risicogovernance op basis van de IORP II-richtlijn (Europese regelgeving voor pensioenfondsen op met name het gebied van bestuur en transparantie); aanscherpen risicomanagementfunctie binnen risicogovernance;
- periodieke update systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA);
- aanscherpen crisisplan en het uitvoeren van een crisisoefening met crisisteam.

8 TOEKOMSTVERWACHTING 2018

Goede basis voor de toekomst

De nieuwe basispensioenregeling is een stevige basis voor de toekomst van het Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM. Landelijke ontwikkelingen blijven van invloed, zoals wijzigingen van opbouwpercentages en andere fiscale grenzen. Het bestuur verwacht overigens geen grote stelselwijziging voor 2020. Ook de nettopensioenregeling staat er goed voor. Het fonds heeft gezorgd voor een compleet en toekomstbestendig product. Het bestuur heeft er alle vertrouwen in dat de deelnemers met beide regelingen de komende jaren een zo goed mogelijk pensioen kunnen opbouwen.

Onzekere vermogensontwikkeling

2018 wordt een lastig jaar voor de beleggingen. Er zijn veel onzekerheden, zoals de renteontwikkeling, dreigende handelsoorlogen, de onvoorspelbare acties van regeringsleiders en de Brexit. Het bestuur verwacht daarom bescheiden rendementen, zonder dat het fonds zich zorgen hoeft te maken over een verslechtering van de vermogenspositie. De beleggingsportefeuille van het fonds is goed toegespitst op de mogelijke ontwikkelingen.

Herindeling beleggingsportefeuille

Voor 2018 staat een herindeling van de aandelenportefeuille op de agenda. Het bestuur wil overschakelen van een regionaal naar een wereldwijd perspectief. Er is nu bijvoorbeeld een overweging in Europese aandelen en een onderweging in de aandelen uit Noord-Amerika. Daar is meer evenwicht nodig. Verder bekijkt het bestuur na de zomer de portefeuille vastrentende waarden.

ESG-beleid

Op het gebied van maatschappelijk verantwoord beleggen (ESG) gaat het bestuur stappen zetten. Het streeft een ESG-beleid na voor alle drie gebieden (milieu, sociaal en governance). Daarnaast gaat het fonds bijvoorbeeld een actievere rol spelen bij aandeelhoudersvergaderingen. Het uitgangspunt blijft dat de ESG-aanpak niet ten koste mag gaan van het rendement.

IORP II

Heel belangrijk is in 2018 IORP II. Het bestuur is gestart met de voorbereidingen voor deze nieuwe richtlijn. De richtlijn stelt extra eisen aan de governance van het fonds. Uit de implementatie van de richtlijn in Nederlandse wet- regelgeving moet nog blijken wat precies nodig is.

Raad van toezicht

Verder komt er vanaf 1 januari 2019 een raad van toezicht (rvt) voor het intern toezicht op het fonds. Deze vervangt de visitatiecommissie die dit toezicht nu uitoefent. Het vinden van voldoende deskundige leden voor de rvt staat in de eerste helft van 2018 hoog op de agenda van het bestuur.

Nieuwe zetelverdeling

Vanaf 2018 heeft het bestuur een nieuwe zetelverdeling. Het aantal werkgeverszetels neemt af van drie plus een plaatsvervanger naar twee en het aantal werknemerszetels stijgt van drie naar vier. Dit hangt samen met de eerdere afspraken tussen de arbeidsvoorwaardelijke partijen over de uitvoeringsovereenkomst en de pensioenregeling.

Kritischer op de kosten

Het bestuur let meer dan ooit op de uitvoeringskosten. Dat betekent in 2018 het verder vereenvoudigen van regelingen en ook kostenkritisch zijn naar uitvoeringsorganisatie BSG toe. Het fonds wil niet alles aanbieden en ook niet alles afnemen. Deze ontwikkeling is in gang gezet in 2017 en we gaan er verder mee door in 2018. Het bestuur verwacht dat de kosten vanuit het externe toezicht verder stijgen door bijvoorbeeld ook de invoering van IORP II. Een afname van het gehele kostenniveau is niet haalbaar, maar wel een beperking van de stijging door een steeds groter kostenbewustzijn. De kostenverhoging door het verdwijnen van de btw-vrijstelling van het fonds accepteert het bestuur niet zomaar. Het blijft dit juridisch aanvechten.

Voor de vermogensbeheer- en transactiekosten wil het bestuur een kostenbesparing bereiken door een versimpeling van de beleggingsstructuur met minder beleggingspools. Belangrijk hierbij is een zorgvuldige afweging van rendement en kosten. Een kostenbesparing mag niet leiden tot minder rendement.

Integreren risicomanagement

Voor het risicomanagement speelt de invoering van IORP II een rol. Het fonds moet het risicomanagement nog meer integreren in de dagelijkse gang van zaken. Het bestuur zal zich daarom nog meer bewust moeten zijn van de risico's. Van belang hierbij is ook voldoende countervailing power ('tegenmacht') in het bestuur ten opzichte van de uitvoeringsorganisatie. Een te overheersende uitvoeringsorganisatie zou ook een risico betekenen voor het fonds.

Voortgaande discussies

De ontwikkeling van de rente blijft een punt, net als de onzekere geopolitieke situatie. Daarnaast speelt in Nederland nog steeds de discussie over de toekomst van het pensioenstelsel. Het huidige stelsel blijft onder druk staan. Het pensioenfonds is klaar voor de toekomst. Van het bestuur hoeft er daarom niet veel te veranderen. Het zal dan ook invloed uitoefenen om pensioenaanpassingen tegen te gaan die niet bij het fonds en de deelnemers passen.

9 ONTWIKKELINGEN NA BALANSDATUM

Financiële positie

Het fonds behaalde in het eerste kwartaal van 2018 een rendement van -1,2%. De waarde van de beleggingsportefeuille was ultimo maart 2018 gedaald naar 8,62 miljard euro. De verplichtingen zijn in het eerste kwartaal van 2018 licht gedaald naar 6,73 miljard euro. Als gevolg van de lichte daling van de verplichtingen en de daling van de waarde van de beleggingsportefeuille, daalde de maandelijkse nominale dekkingsgraad ultimo maart 2018 van 129,5% naar 128,2%. De beleidsdekkingsgraad steeg in het eerste kwartaal van 2018 van 127,1% naar 129,1%.

Verhoging pensioenleeftijd naar 68 jaar

Per 1 januari 2018 heeft de wetgever de pensioenrichtleeftijd voor de pensioenopbouw van een ouderdomspensioen verhoogd van 67 naar 68 jaar. Vanwege deze verhoging heeft het pensioenfonds de pensioenopbouw van de deelnemers vanaf 1 januari 2018 verlaagd, omdat hun pensioenrichtleeftijd ongewijzigd blijft. Hierdoor is het opbouwpercentage van de voorwaardelijk geïndexeerde middelloonregeling voor de vliegers omlaag gegaan naar 1,05% van de pensioengrondslag en voor de pursers naar 0,96% van de pensioengrondslag.

Verplichtstelling Raad van Toezicht

Per 1 januari 2019 gaat een Raad van Toezicht het intern toezicht binnen het pensioenfonds verzorgen (zie 2.2). Het bestuur neemt deze wettelijke verplichting daarom mee in het lopende governancetraject.

10 VERSLAG VISITATIECOMMISSIE

De visitatiecommissie (VC) van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM houdt toezicht op het beleid van het bestuur en op de algemene gang van zaken in het fonds. De VC ziet in het bijzonder toe op een adequate risicobeheersing en evenwichtige belangenafweging door het bestuur.

De visitatie vindt gespreid over het jaar plaats en heeft daarmee een continu karakter. Door de visitatie over het gehele jaar te spreiden, kunnen eventuele bevindingen of aanbevelingen in een vroegtijdig stadium met het bestuur van het fonds worden gedeeld. Van tevoren bepaalt de VC welke thema's in dat jaar centraal staan.

De visitatie 2017 is aan de hand van de volgende thema's uitgevoerd:

1. Strategie;
2. Compliance en integriteit;
3. Jaarwerkproces;
4. De (invulling van de) aandeelhoudersrol van het fonds;
5. Deelnemerscommunicatie.

Naast deze thema's, heeft de VC zich een beeld gevormd van de algemene gang van zaken bij het fonds. De beoordeling daarvan omvat de beheersing van het bestuur van de verschillende processen, de regievoering en het in control zijn. In dat kader heeft de VC adequate risicobeheersing als permanent aandachtspunt. Tot de algemene gang van zaken behoren ook eventuele actuele ontwikkelingen of dossiers en de wijze waarop het bestuur daarmee omgaat.

Verder heeft de VC gekeken naar de wijze waarop het bestuur de evenwichtige belangenafweging waarborgt en onderzocht de VC de opvolging van eerdere aanbevelingen.

Aan de hand van documentatie en gesprekken met bestuursleden en diverse andere betrokkenen bij het fonds heeft de VC een afgewogen beeld van het functioneren van het fonds opgebouwd.

Op basis hiervan heeft de VC bevindingen en aanbevelingen geformuleerd, die hieronder samengevat worden weergegeven. Het volledige rapport van bevindingen is opvraagbaar bij het fonds.

Bevindingen en aanbevelingen

Transitie naar CDC regeling

Het arbeidsvoorwaardenoverleg is een nieuwe pensioenregeling, een collectieve defined contribution-regeling (CDC), overeengekomen. De opdracht betrof een wijziging van de basispensioenregeling, de financiering van de regeling en de governance. Het bestuur is gevraagd deze regeling met ingang van 1 januari 2018 uit te voeren. Om te kunnen beoordelen of het bestuur de opdracht kan aanvaarden is een aantal analyses en overwegingen nader uitgewerkt. Op verschillende punten is getoetst of en onder welke voorwaarden de door het arbeidsvoorwaardelijk overleg geformuleerde opdracht kan worden aanvaard. Expliciet onderdeel van de analyse vormde de gevolgen die de pensioenafspraken voor de diverse groepen belanghebbenden hebben. Het beeld van de VC is dat het proces om tot opdracht-aanvaarding te komen gestructureerd en efficiënt heeft plaatsgevonden, waarbij evenwichtige belangenafweging met betrekking tot diverse betrokkenen de juiste aandacht gekregen heeft.

Strategie

De governance heeft niet als zodanig ter discussie gestaan. Echter, de invoering van de CDC-regeling heeft effect op de zetelverdeling binnen het bestuur, waarbij bij gelijkblijvend aantal zetels een extra zetel aan de werknemersgeleding is toebedeeld.

Het bestuur heeft op een beleidsdag stil gestaan bij het bestuurlijk proces rond de opzegging van de uitvoeringsovereenkomst door KLM in 2016. De evaluatie had tot doel om lering te trekken uit de gang

van zaken. Centrale thema's in de evaluatie zijn: het tegenover elkaar komen te staan van de verschillende geledingen in het bestuur, de rol van het bestuur in relatie tot het arbeidsvoorwaardenoverleg en de rol van een onafhankelijke voorzitter. Het bestuur heeft de "lessons learned" uit de evaluatie vastgelegd. Hierbij is een belangrijke conclusie dat, na het akkoord van december 2016, de verhoudingen in het bestuur zijn genormaliseerd en de blik duidelijk op de toekomst is gericht. De VC heeft met waardering kennisgenomen van de evaluatie en vastgesteld dat de bestuurlijke verantwoordelijkheid zowel gedurende het conflict als daarna gewaarborgd was en is.

De VC ziet dat het fonds actief bezig is om oplossingsrichtingen vorm te geven voor de strategische issues die benoemd zijn. Stuk voor stuk worden zaken beoordeeld op uitvoerbaarheid en effectiviteit en in gestaag tempo worden stappen voorwaarts gezet. De intentie van de fondsen om meer aandacht te hebben voor maatschappelijk verantwoorde beleggingen, juicht de VC toe. Wat betreft de VC mag op dit gebied meer proactiviteit richting fiduciair worden getoond.

Compliance en integriteit

Op basis van de gesprekken die de VC heeft gevoerd en de documentatie waarvan kennis genomen is, kwalificeert de VC de wijze waarop de compliance momenteel is ingericht als sober. De inventarisatie die gedaan is naar de nadere invulling van de compliance functie, beoordeelt de VC in dat kader als positief, evenals het opzetten van een compliance rapportage vanuit de uitvoerder aan de compliance officer van het fonds. De VC ervaart de intentie en de wil om de compliance bij het fonds in te vullen, doch vindt de invulling tot nu toe onderbelicht. In dat kader attendeert de VC op de mate van bezetting van de afdeling risk en compliance bij de uitvoerder. De werkzaamheden op het gebied van risicomanagement, compliance en audit zijn allemaal bij deze afdeling belegd. Dat vraagt om grote toewijding van de medewerkers en vormt daarmee in aanleg een risico.

Jaarwerkproces

Aan de hand van de bevindingen inzake het voorafgaande jaarwerk, is aandacht geschonken aan het proces. De jaarwerkplanning is verbeterd, waardoor de betrokkenheid van het fonds vooraf kan worden bepaald. Dit vertaalt zich in een positief kritische opstelling jegens de uitvoeringsorganisatie, hetgeen door alle partijen als waardevol is ervaren. Men kijkt met elkaar terug op een jaarwerk dat goed is verlopen. De VC is positief over de stappen die zijn gezet maar pleit ervoor om de mogelijkheid voor het bestuur om input te leveren nadrukkelijker in het proces te verankeren.

De (invulling van de) aandeelhoudersrol van het fonds

Het bestuur van het fonds is tevens aandeelhouder van BSG. De VC heeft zich verdiept in de ervaringen met de invulling van de rol als aandeelhouder naast die van de rol van pensioenfondsbestuur als opdrachtgever. Specifiek aandachtspunt daarbij vormen de eventuele conflicts of interest die bij de invulling van beide rollen kunnen ontstaan. Het fonds onderkent de noodzaak tot groei voor BSG. Alle stakeholders hebben tenslotte belang bij een gezonde uitvoerder. Dat maakt de kans op spanning in de aandeelhoudersrelatie gering, aldus het bestuur. Het fonds is zich er terdege van bewust dat het sentiment een strakke scheiding van de rollen niet in de weg mag staan. De VC ziet dat in de praktijk gezocht wordt naar een manier om de rollen nog meer te verzakelijken en ondersteunt deze beweging. Punt van aandacht voor de VC is dat aandeelhouder en fonds tegengestelde belangen kunnen hebben als het om de tariefstelling gaat. BSG heeft een kostenmodel ontwikkeld, dat het fonds gelegenheid biedt om meer inzicht te hebben in de tarieven die BSG hanteert. De VC beveelt aan om de kosten per deelnemer en de ontwikkeling daarvan kritisch te volgen teneinde de balans tussen kosten en kwaliteit te kunnen beoordelen. De VC adviseert daartoe de scope voor kostenmonitoring uit te breiden, bijvoorbeeld door een periodiek vergelijk met kosten van andere pensioenuitvoerders in de beoordeling te betrekken, ofwel door het opstellen van een eigen interne benchmark waartegen de kosten kunnen worden afgezet.

Overall constateert de VC dat er bij alle partijen voldoende bewustzijn bestaat inzake de dubbelrol die het fonds vervult en dat bovendien goed nagedacht is over de manier waarop dit gebeurt. Mocht zich een conflict voordoen dan bestaat het vertrouwen dat men er met elkaar uit komt. De VC constateert dat de

sterke verwevenheid nog niet tot conflicten geleid heeft, maar roept op om in de steeds veranderende omgeving alert te blijven zodat de onafhankelijke invulling van beide rollen goed gewaarborgd blijft.

Deelnemerscommunicatie

De VC had reeds een goede indruk van de communicatie door het fonds. Deze indruk is in de gesprekken die de VC met (delegatie van) de communicatiecommissie heeft gevoerd bevestigd. De VC constateert een grote mate van betrokkenheid bij de deelnemers. Men realiseert zich dat steeds meer wordt verwacht van deelnemers. Ze moeten pensioenkeuzes gaan maken en het fonds stelt zich ten doel de deelnemers hierbij zo goed mogelijk te ondersteunen. Vanwege de overstap naar een CDC regeling is een communicatieplan opgesteld, waarin een strategie bepaald is waarbij deelnemers correct duidelijk en evenwichtig worden geïnformeerd over de (on)zekerheden van de nieuwe financieringsopzet. Dat ervaart de VC als positief. De mogelijkheden die voorhanden zijn om deelnemers bij hun pensioen te betrekken worden ruimschoots benut. Vanuit het bestuur, maar evenzo vanuit de deelnemers, wordt invulling gegeven aan de mogelijkheden tot direct contact. Bijzondere waardering spreekt de VC uit voor het initiatief om de diverse pensioencomponenten op de salarisstrook toe te lichten. Vanuit direct contact met deelnemers bleek deze behoefte te bestaan. Het fonds heeft daar adequaat op ingespeeld. Uitingen worden vooraf getoetst op leesbaarheid en aan evaluatie achteraf wordt voldoende aandacht geschonken. Gelet op het feit dat er de afgelopen jaren veel gebeurd is op pensioengebied, is het van belang voldoende aandacht te blijven houden voor het vertrouwen van de deelnemers in het fonds. Het beschikbaar stellen van een samenvatting van alle veranderingen van de afgelopen tijd kan de deelnemers helpen om een en ander in de context te kunnen plaatsen.

Risicobeheersing

In 2017 zijn goede vervolgstappen gezet op het gebied van risicomanagement. Met behulp van diverse beleidsdocumenten is de opzet van het riskmanagement nader vorm gegeven, waarna nu meer focus op de werking is gelegd. Zo wordt omvangrijke bestuurlijke besluitvorming tegenwoordig voorzien van een aparte risicoparagraaf. Hiermee is een stap voorwaarts gezet om risicomanagement bij de besturen tot onderdeel van het dagelijkse denken te maken. Het expliciet maken en vastleggen van de wijze waarop het bestuur bij besluitvorming rekening houdt met de risico's, is echter een aandachtspunt. De VC spreekt wederom oprechte waardering uit voor de hoeveelheid werk die verzet is. Nu aan het risicomanagementproces steeds meer invulling is gegeven, is het aan het bestuur om het te koppelen aan het periodiek heroverwegen van doelstellingen en strategie van het fonds zodat het een instrument voor besturing en beleidsvorming wordt. Vanwege het grote belang van risicomanagement, heeft de VC enige zorg met betrekking tot de beschikbaarheid van voldoende gekwalificeerde medewerkers op dit terrein en vraagt hier aandacht voor.

Beleggingzaken

Het Vliegend Fonds heeft sinds enige tijd een fondsspecifieke Commissie Beleggingzaken (CBZ) ingericht. Voorheen was er alleen een Beleggingsadviescommissie (Belco) die ten dienste stond van alle drie de KLM-fondsen. De ervaring leert dat met de komst van een CBZ meer ruimte voor verdieping in de materie is ontstaan. De besluitvorming in het bestuur vindt op efficiënte en effectieve wijze plaats, mede door goede voorbereiding en documentatie door de CBZ.

De onderlinge samenwerking tussen de gremia is over het algemeen effectief. De Belco staat als expert-panel ten dienste van de CBZ. De CBZ doet voorstellen die uiteindelijk voor besluitvorming naar het bestuur gaan. De initiatieven tot adviesverzoeken liggen zowel bij de CBZ als bij de Belco. Agenda's sluiten beter op elkaar aan en nadat de Belco heeft vergaderd, vindt nabespreking met de voorzitter van de CBZ plaats. Alhoewel de onderlinge rollen zich nog verder moeten uitkristalliseren, constateert de VC dat de interactie tussen de CBZ en de Belco zich tot dusver positief ontwikkelt en dat de inrichting van de CBZ een positieve stap voorwaarts is.

Ten slotte

Voorgaande jaren sloot de VC het visitatierapport af met een toelichting op de visitatieplannen voor het komende jaar. Vanwege de invoering van de Verzamelwet pensioenen bestaat de mogelijkheid dat de visitatie over 2017 de laatste zal blijken te zijn. Afhankelijk van de datum van het inwerking treden van de wet, zal de VC haar werkzaamheden voortzetten en in overleg met het bestuur bezien op welke wijze het beste invulling kan worden gegeven aan het lopende visitatieproces en eventueel overdracht naar de rvt.

Amstelveen, mei 2018

P.D. Eenshuistra
(voorzitter)

Q.G. Ligtenstein

R.L.S. Verjans

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft met waardering kennis genomen van het rapport van de visitatiecommissie. De door de visitatiecommissie benoemde thema's en aanbevelingen hebben de aandacht. Het bestuur heeft eerder in een gezamenlijk overleg met de visitatiecommissie aangegeven hoe gevolg zal worden gegeven aan de aanbevelingen.

11 VERSLAG VERANTWOORDINGSORGAAN

Het verantwoordingsorgaan heeft tot taak een oordeel te geven over het door het bestuur in 2017 gevoerde beleid en beleidskeuzes voor de toekomst. Het verantwoordingsorgaan heeft hiertoe kennis genomen van beleidsstukken en rapportages die noodzakelijk zijn voor de uitvoering van zijn taken. Naast besprekingen met het bestuur heeft het verantwoordingsorgaan ook gesprekken gevoerd met de visitatiecommissie. De visitatiecommissie heeft zijn rapport van bevindingen over 2017 toegelicht en verantwoord aan het verantwoordingsorgaan. Het verantwoordingsorgaan kijkt terug op 2017 als een jaar waarin veel is gedaan door het bestuur.

Oordeel

Op basis van de verstrekte informatie komt het verantwoordingsorgaan tot een positief oordeel over de wijze waarop het bestuur heeft gehandeld. Het bestuur heeft in voldoende mate op een evenwichtige wijze gehandeld in het belang van de belanghebbenden.

Beleggingsbeleid

Het jaar 2017 kende een goed rendement van 7,0%. De dekkingsgraad is per ultimo 2017 aanzienlijk verbeterd ten opzichte van het jaar daarvoor. Ultimo 2017 was de beleidsdekkingsgraad 127,1%, het jaar daarvoor 114,6%. Ultimo 2017 was de beleidsdekkingsgraad hoger dan de vereiste dekkingsgraad (123,2%). Het herstel was al in september 2017 goed zichtbaar. De stijgende rente was een belangrijke oorzaak van het opgetreden herstel.

Het verantwoordingsorgaan stelt vast dat het bestuur veel aandacht heeft voor de voorbereiding en uitvoering van het beleggingsbeleid. De Commissie Beleggingzaken (CBZ) blijkt een goede aanvulling te zijn op de governance van het pensioenfonds. Het verantwoordingsorgaan beoordeelt het streven van het bestuur naar optimalisatie van het rendement positief, binnen de grenzen die een goede risico-afweging met zich meebrengt.

Nettopensioenregeling

In 2017 is de nettopensioenregeling uitgebreid. Deelnemers kunnen nu een variabel beleggingspensioen inkopen bij het pensioenfonds. Ook kwam er meer beleggingsvrijheid. De nettopensioenregeling is een belangrijk onderdeel van de totale pensioenregeling. De communicatie naar deelnemers over de verschillende keuzemomenten is daarbij cruciaal. Het verantwoordingsorgaan heeft vastgesteld dat het bestuur deze communicatieslag goed heeft voorbereid. Het verantwoordingsorgaan dringt er bij het bestuur op aan om alert te blijven op de complexiteit en uitvoerbaarheid van de regeling, mede in relatie tot een heldere communicatie aan deelnemers.

Communicatie

De deelnemers dragen meer en meer zelf verantwoordelijkheid voor een goed ouderdomspensioen. In combinatie met de complexiteit en veranderingen in de pensioenregeling, zoals de verlaging van de opbouw per 1 juli 2017 onder handhaving van het nabestaandenpensioen op risicobasis is goede, gerichte communicatie essentieel. Het verantwoordingsorgaan heeft een kritische dialoog met het bestuur gevoerd over de communicatie rond het nabestaandenpensioen. Het verantwoordingsorgaan ziet dat het bestuur zijn verantwoordelijkheid neemt voor communicatie, met aandacht voor het pensioenbewustzijn van deelnemers. Het verantwoordingsorgaan moedigt het bestuur aan om deze aandacht te intensiveren. Het verantwoordingsorgaan wijst op de noodzaak dat de pensioen kennis van deelnemers wordt vergroot om beter geïnformeerde keuzes te kunnen maken. Dat is nodig, want de tevredenheid van deelnemers is lager dan voorheen. Langs deze lijn heeft het verantwoordingsorgaan in maart 2018 ook advies uitgebracht over het communicatiebeleid voor de komende drie jaar.

Evenwichtige belangenbehartiging

In 2017 is een belangrijke wijziging doorgevoerd in de financiering van de pensioenregeling per 1 januari 2018. Onder hoge tijdsdruk is door het bestuur gewerkt om deze wijziging voor te bereiden en uit te voeren. Het verantwoordingsorgaan heeft waardering voor de wijze waarop het bestuur het verantwoordingsorgaan steeds op de hoogte heeft gehouden hierover. Het verantwoordingsorgaan heeft geconcludeerd dat het bestuur de belangen van alle bij het pensioenfonds betrokken stakeholders voldoende heeft meegenomen in de uitwerking van de nieuwe financieringsafpraak. Er zijn van de zijde van pensioengerechtigden in het bestuur kanttekeningen geplaatst bij de governance en de vastlegging daarvan in de statuten. Deze kanttekeningen worden onderschreven door de vertegenwoordigers van de pensioengerechtigden in het verantwoordingsorgaan. De nieuwe financieringsafpraak betekent dat na premiebetaling werkgever en pensioenfonds ten opzichte van elkaar geen financiële verplichtingen meer hebben. Dit is een belangrijke wijziging ten opzichte van de oude regeling waarin onder meer nog sprake was van een bijstortverplichting van de werkgever. In essentie is dit een risicoverschuiving richting deelnemers en pensioengerechtigden. Deze risicoverschuiving heeft gevolgen voor de evenwichtige belangenbehartiging. Tegen die achtergrond moet de beoordeling van de evenwichtigheid zoals hierboven weergegeven gezien worden. Het verantwoordingsorgaan blijft gegeven deze risicoverschuiving zeer scherp op dit punt in de toekomst.

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft in de gezamenlijke vergadering met het verantwoordingsorgaan van 1 juni 2018 het verslag en het oordeel met de leden van het verantwoordingsorgaan besproken. Het bestuur dankt het verantwoordingsorgaan voor zijn oordeel over het door het bestuur gevoerde beleid en zal de beleidsaanbevelingen in het verslag ter harte nemen.

*JAAR
REKENING
2017*

BALANS PER 31 DECEMBER

(na resultaatbestemming, bedragen in miljoenen euro's)

	2017	2016
Activa		
Beleggingen voor risico pensioenfonds		
• Vastgoed (1)	1.297,6	1.270,5
• Aandelen (2)	2.644,1	2.689,2
• Vastrentende waarden (3)	4.611,1	4.565,6
• Derivaten (4)	221,7	43,1
Totaal beleggingen voor risico pensioenfonds	8.774,5	8.568,4
Beleggingen voor risico deelnemers (5)	46,6	32,4
Deelnemingen (6)	6,1	5,7
Vorderingen en overlopende activa (7)	4,9	98,5
Liquide middelen (8)	121,1	1,2
Totaal activa	8.953,2	8.706,2
Passiva		
Stichtingskapitaal en reserves (9)		
• Bestemmingsreserves	94,1	94,1
• Overige reserves	2.008,1	1.379,3
Totaal stichtingskapitaal en reserves	2.102,2	1.473,4
Technische voorzieningen		
• Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds (10)	6.764,6	6.971,3
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers (11)	46,6	32,4
Derivaten (4)	6,3	221,1
Schulden en overlopende passiva (12)	33,5	8,0
Totaal passiva	8.953,2	8.706,2

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 63 tot en met 74.

REKENING VAN BATEN EN LASTEN

(bedragen in miljoenen euro's)

	2017	2016
Baten en lasten pensioenactiviteiten		
Premies voor risico pensioenfonds (13)	61,4	155,3
Premies voor risico deelnemers (14)	13,1	12,5
Waardeoverdrachten voor risico pensioenfonds (15)	0,2	0,2
Waardeoverdrachten voor risico deelnemers (16)	-0,2	-0,1
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds		
• Pensioenopbouw (17)	-62,7	-56,9
• Indexering (18)	-26,9	-25,8
• Rentetoevoeging (19)	15,0	3,8
• Wijziging rekenrente (20)	85,7	-569,1
• Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten (21)	208,7	204,2
• Pensioenrechten waardeoverdrachten, per saldo (22)	-0,2	-0,2
• Wijziging actuariële grondslagen (23)	-14,0	-59,1
• Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen (24)	1,1	-5,0
Totaal mutatie voorziening pensioenverplichtingen risico pensioenfonds	206,7	-508,1
Pensioenuitkeringen voor risico pensioenfonds (25)	-207,7	-202,8
Pensioenuitkeringen voor risico deelnemers (26)	-	-
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers (27)	-14,2	-14,5
Pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfonds (28)	-4,6	-4,1
Pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers (29)	-0,1	-0,1
Totaal baten en lasten pensioenactiviteiten	54,6	-561,7
Baten en lasten beleggingsactiviteiten		
Directe beleggingsopbrengsten (30)	6,8	13,4
Indirecte beleggingsopbrengsten (30)	570,8	603,6
Kosten van vermogensbeheer (30)	-6,6	-6,3
Overige baten en lasten beleggingsactiviteiten (31)	1,7	1,3
Totaal beleggingsresultaat voor risico pensioenfonds	572,7	612,0
Totaal beleggingsresultaat voor risico deelnemers (32)	1,5	2,2
Totaal baten en lasten beleggingsactiviteiten	574,2	614,2
Resultaat	628,8	52,5

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 89 tot en met 99.

KASSTROOMOVERZICHT

(bedragen in miljoenen euro's)

	2017	2016
Kasstroom uit pensioenactiviteiten		
Ontvangen premies voor risico pensioenfondsen	180,4	61,3
Ontvangen premies voor risico deelnemers	13,1	12,5
Ontvangen waardeoverdrachten voor risico pensioenfondsen	0,2	0,2
Betaalde waardeoverdrachten voor risico deelnemers	-0,1	-0,1
Betaalde pensioenuitkeringen voor risico pensioenfondsen	-207,5	-203,0
Betaalde pensioenuitkeringen voor risico deelnemers	-	-
Betaalde pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfondsen	-4,5	-2,2
Betaalde pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers	-0,1	-0,1
Totaal kasstroom uit pensioenactiviteiten	-18,5	-131,4
Kasstroom uit beleggingsactiviteiten		
Verkopen beleggingen voor risico pensioenfondsen	818,7	949,8
Verkopen beleggingen voor risico deelnemers	10,0	0,8
Directe beleggingsopbrengsten voor risico pensioenfondsen	7,2	12,5
Aankopen beleggingen voor risico pensioenfondsen	-636,2	-841,2
Aankopen beleggingen voor risico deelnemers	-22,6	-13,5
Verkopen en afwikkeling derivaten voor risico pensioenfondsen	-26,2	8,4
Mutatie tegoeden en schulden kredietinstellingen	-6,4	18,7
Betaalde kosten van vermogensbeheer voor risico pensioenfondsen	-7,3	-5,8
Overige mutaties uit beleggingsactiviteiten voor risico pensioenfondsen	1,3	1,0
Overige mutaties uit beleggingsactiviteiten voor risico deelnemers	-0,1	0,4
Totaal kasstroom uit beleggingsactiviteiten	138,4	131,1
Mutatie liquide middelen	119,9	-0,3

TOELICHTING ALGEMEEN

Activiteiten

Het doel van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, statutair gevestigd in Amstelveen en kantoorhoudend aan de Professor E.M. Meijerslaan 1 in Amstelveen (hierna: het pensioenfonds), is het verstrekken van pensioenuitkeringen aan werknemers en oud-werknemers van KLM die behoren tot de groep vliegers, de groep assistent-pursers, pursers en senior pursers die tot het zogeheten Kerncorps Cabinepersoneel behoren en de groep voormalige boordwerktuigkundigen en radiotelegrafisten. Het pensioenfonds is als ondernemingspensioenfonds ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 41199000.

Pensioenregeling

De pensioenregeling bestaat uit de basispensioenregeling en de nettopensioenregeling.

Basispensioenregeling

De basispensioenregeling geldt voor alle deelnemers en omvat ouderdomspensioen, AOW-hiaatcompensatie, nabestaandenpensioen, wezenpensioen en invaliditeitspensioen.

Ouderdomspensioen

De pensioenregeling is een geïndexeerde middelloonregeling. Het ouderdomspensioen gaat voor de vliegers standaard in op 58-jarige leeftijd en voor de pursers, die deelnemer zijn van het pensioenfonds, standaard op 56-jarige leeftijd. De deelnemers kunnen binnen bepaalde grenzen het tijdstip kiezen waarop zij met pensioen gaan en wel op zijn vroegst op de leeftijd van 50 jaar. De vliegers hadden tot 1 juli 2017 de mogelijkheid om vanaf de leeftijd van 42 jaar gedeeltelijk met pensioen te gaan. Op basis van de regeling verminderde productie kunnen ze uiterlijk op de leeftijd van 62 jaar met pensioen gaan. De pursers gaan uiterlijk met pensioen bij het bereiken van de AOW-gerechtigde leeftijd. Het ouderdomspensioen per deelnemersjaar bedroeg voor de vliegers tot 1 juli 2017 1,28% en bedraagt vanaf 1 juli 2017 1,11% van de pensioengrondslag. Voor de pursers, die deelnemer zijn van het pensioenfonds, bedroeg het ouderdomspensioen per deelnemersjaar tot 1 juli 2017 1,16% en bedraagt vanaf 1 juli 2017 1,01% van de pensioengrondslag. De maximale pensioengrondslag voor 2017 bedraagt het fiscaal gemaximeerde pensioengevend salaris van EUR 103.317 verminderd met de franchise.

AOW-hiaatcompensatie

De overheid heeft in 2012 de AOW-gerechtigde leeftijd gefaseerd verhoogd. Deelnemers, gewezen deelnemers en pensioengerechtigden die na 1 april 2012 de leeftijd van 65 jaar bereiken, hebben recht op een compensatie in verband met het AOW-hiaat dat hierdoor ontstaat. De compensatie wordt verstrekt vanaf de eerste dag van de maand waarin de 65-jarige leeftijd wordt bereikt tot de AOW-gerechtigde leeftijd op basis van het pensioenreglement (uiterlijk tot de leeftijd van 71 jaar en zes maanden).

De AOW-hiaatcompensatie bestaat uit twee delen: een compensatie voor de gederfde AOW-uitkering op basis van de AOW voor ongehuwden en een compensatie voor het verschil in belastingheffing vóór en na de AOW-ingangsdatum. De hoogte van de AOW-hiaatcompensatie is afhankelijk van de diensttijd tot uiterlijk 1 januari 2016. In geval van samenloop van AOW-hiaatcompensatie en AOW-uitkering van de overheid, vindt verrekening plaats.

Nabestaandenpensioen

Nabestaandenpensioen is bestemd voor de nagelaten partner van een overleden deelnemer. Het nabestaandenpensioen is verzekerd op risicobasis. Bij overlijden van de deelnemer vóór de standaardpensioendatum wordt een nabestaandenpensioen toegekend gelijk aan 1,313% van de in enig jaar geldende (gemaximeerde) pensioengrondslag.

Aan de nagelaten partner kan tijdelijk ook een nabestaandenoverbruggingspensioen worden uitgekeerd. Het nabestaandenoverbruggingspensioen eindigt op de eerste dag van de maand waarin de nagelaten partner de 65-jarige leeftijd bereikt. Indien het nabestaandenoverbruggingspensioen op of na 1 april 2012 is ingegaan, eindigt het pensioen op de leeftijd van 71 jaar en zes maanden, maar uiterlijk op de eerdere AOW-ingangsdatum van de nagelaten partner. Indien het pensioen vóór 1 april 2012 is ingegaan, bestaat ook recht op AOW-hiaatcompensatie. Deze AOW-hiaatcompensatie bedraagt 70% van de hiervoor beschreven AOW-hiaatcompensatie.

Wezenpensioen

Wezenpensioen wordt uitgekeerd aan kinderen tot de 18-jarige leeftijd of, bij het volgen van een voltijdse beroepsopleiding of universitaire studie, uiterlijk tot de 27-jarige leeftijd. Het wezenpensioen bedraagt voor elk gerechtigd kind 20% van het tot 1 januari 2015 opgebouwde ouderdompensioen en vanaf deze datum 0,263% van de in enig jaar geldende (gemaximeerde) pensioengrondslag. Het wezenpensioen wordt aangevuld met een jaarlijks vast bedrag nabestaandenoverbruggingspensioen voor wezen.

Invaliditeitspensioen

Invaliditeitspensioen gaat in op de dag waarop de loondoorbetaling bij ziekte volgens artikel 629 Boek 7 van het Burgerlijk Wetboek is geëindigd en wordt uitgekeerd zolang de arbeidsongeschiktheid duurt. De uitkering loopt uiterlijk door tot de dag waarop de deelnemer ouderdompensioen ontvangt.

Daarnaast hebben vliegers die hun productie verminderen de mogelijkheid hun invaliditeitspensioen te verhogen. De deelnemer betaalt hiervoor een aanvullende premie.

Nettopensioenregeling

De nettopensioenregeling is ingevoerd per 1 januari 2015 naar aanleiding van de fiscale maximering van het pensioengevend salaris in de basispensioenregeling. Het maximum pensioengevend salaris bedraagt per 1 januari 2017 EUR 103.317. Deelname aan deze regeling is op vrijwillige basis. De ingelegde premies zijn fiscaal niet aftrekbaar. Over de pensioenuitkeringen in de toekomst wordt geen loonheffing ingehouden c.q. is geen inkomstenbelasting verschuldigd.

De nettopensioenregeling is gedeeltelijk een beschikbare-premieregeling. De hoogte van de premie bedraagt, afhankelijk van de keuze van de deelnemer, het nettobedrag van de premievrijval die de deelnemer ontvangt van KLM in verband met de verlaging van het percentage pensioenopbouw en de maximering van het pensioengevend salaris in de basispensioenregeling of het (hogere) bedrag van de fiscaal maximale premie. De fiscaal maximale premie is afhankelijk van de hoogte van het pensioengevend salaris en is gebaseerd op een leeftijdsafhankelijke staffel. De fiscaal maximale premie wordt vastgesteld op basis van een rekenrente van 3,0%. De premies (onder aftrek van kosten en risicopremie overlijden) worden belegd in aandelenbeleggingsfondsen en obligatiebeleggingsfondsen volgens het zogenoemde life-cycle-principe. Hierbij wordt bij het naderen van de pensioendatum een steeds groter deel van de premie belegd in obligaties en wordt een deel van de aandelenbeleggingen verruild voor obligatiebeleggingen. In afwijking van de standaard beleggingsmix kan worden gekozen voor ofwel een meer offensieve ofwel een meer defensieve beleggingsmix. Voor het opgebouwde pensioenkapitaal geldt een vrijstelling voor de inkomstenbelasting (box 3).

De deelnemer kiest 10 jaar vóór pensioendatum of het opgebouwde pensioenkapitaal bij pensionering wordt aangewend voor een variabele uitkering netto-ouderdompensioen (en eventueel nabestaandenpensioen) van het pensioenfonds of een vaste uitkering van een verzekeraar naar keuze. De beleggingsmix wordt afgestemd op de keuze voor een variabele uitkering of een vaste uitkering. Bij pensionering kan de deelnemer de eerder gemaakte keuze nog herzien.

De variabele uitkering wordt jaarlijks aangepast, onder andere op basis van het in het voorgaande jaar behaalde beleggingsrendement en de ontwikkeling van de levensverwachting van de collectiviteit waarvan de deelnemer deel uitmaakt. De hoogte van het nettopensioen dat wordt ingekocht bij een

verzekeraar is niet alleen afhankelijk van het behaalde rendement op de beleggingen, maar ook van de marktrente op pensioendatum.

De nettopensioenregeling is gedeeltelijk ook een risicoverzekering, namelijk voor het risico van overlijden van de deelnemer vóór de pensioendatum. Hiervoor wordt een risicopremie betaald, die afhankelijk is van de hoogte van het pensioengevend salaris en de leeftijd van de deelnemer. Bij overlijden worden een nabestaandenpensioen en een wezenpensioen toegekend gelijk aan 0,907% respectievelijk 0,308% van het gemiddeld verdiende salaris boven het fiscaal gemaximeerde pensioengevend salaris in de basispensioenregeling van EUR 103.317. De op deze wijze vastgestelde uitkeringen worden vermenigvuldigd met de wettelijk voorgeschreven zogenaamde nettofactor van 0,48. Het nabestaandenpensioen en wezenpensioen worden vastgesteld in de veronderstelling dat de deelnemer tot de pensioendatum zou hebben deelgenomen.

Indexering

Het pensioenfonds streeft ernaar de opgebouwde en ingegane pensioenen jaarlijks per 1 januari aan te passen aan de ontwikkeling van het loonindexcijfer zoals gepubliceerd door het CBS.

Het pensioenfonds financiert de toekomstige verhogingen van de pensioenen uit de reserves. De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Dit betekent dat geen recht op indexering bestaat en dat het niet zeker is of en in hoeverre in de toekomst indexering kan plaatsvinden.

Het bestuur besluit jaarlijks over de toekenning van indexering. Bij de besluitvorming wordt uitgegaan van de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds ultimo november van het voorafgaande jaar. Bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of lager wordt geen indexering toegekend. Bij een beleidsdekkingsgraad hoger dan 110% wordt in beginsel indexering toegekend, maar de indexering wordt op een zodanig niveau vastgesteld dat deze naar verwachting in de toekomst kan worden gecontinueerd. Hierbij wordt rekening gehouden met de wettelijk voorgeschreven parameters.

De financiering van de indexering van ingegane nettopensioenen vindt plaats vanuit de afzonderlijk vastgestelde reserve voor de nettopensioenregeling en rekening houdend met de eveneens afzonderlijk berekende beleidsdekkingsgraad voor de nettopensioenregeling. De toe te kennen indexering van ingegane nettopensioenen wordt op deze wijze separaat vastgesteld.

Een achterstand in de indexering kan onder voorwaarden worden ingehaald. Voorwaarden zijn dat de beleidsdekkingsgraad hoger is dan de met het (strategisch) vereist eigen vermogen overeenkomende nominale dekkingsgraad en de indexering naar verwachting ook in de toekomst kan worden toegekend. In enig jaar kan maximaal een vijfde deel van het bedrag dat beschikbaar is voor inhaalindexering hiervoor worden aangewend.

Voor de opgebouwde pensioenen tot 1 januari 2007 van alle (actieve en gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden tot de leeftijd van 65 jaar geldt een onvoorwaardelijke jaarlijkse indexering van maximaal 2,5%. Indien de verandering van het loonindexcijfer uitkomt boven 2,5%, heeft de indexering voor het meerdere een voorwaardelijk karakter. De onvoorwaardelijke indexering van het nabestaandenpensioen tot maximaal 2,5% wordt toegepast tot de dag waarop de overleden voormalig deelnemer 65 jaar zou zijn geworden.

Indexering van de pensioenen van pensioengerechtigden ouder dan 65 jaar en de vanaf 1 januari 2007 opgebouwde pensioenen onder de basispensioenregeling is tot de verandering van het loonindexcijfer onvoorwaardelijk indien en voor zover deze indexering kan worden gefinancierd uit het bedrag van de vrijval van de voorziening pensioenverplichtingen die is bedoeld voor de financiering van de onvoorwaardelijke indexering van opgebouwde pensioenen tot 1 januari 2007, indien en voor zover deze onvoorwaardelijke indexering lager is dan 2,5%.

Een klein deel van de ingegane en premievrije pensioenen wordt (voorwaardelijk) geïndexeerd met het verschil tussen het tienjaars gewogen gemiddelde totaalrendement op de beleggingen en een rekenrente van 4,0%.

Financiering en premie

Basispensioenregeling

Jaarlijks wordt een normpremie vastgesteld die benodigd is voor de pensioenopbouw onder de basispensioenregeling en de instandhouding van het vereist eigen vermogen, verhoogd met een risicopremie voor overlijden en invaliditeit en kostenopslagen. De premiestelling is gebaseerd op een vaste rekenrente van 2,0%. Indien de aldus berekende normpremie lager is dan de gedempte kostendeekkende premie overeenkomstig artikel 128 lid 2 van de Pensioenwet, wordt niet de normpremie, maar de gedempte kostendeekkende premie in rekening gebracht. De premie inclusief kostenopslagen, maar exclusief een opslag voor termijnbetaling, bedraagt voor het eerste halfjaar van 2017 17,3% en voor het tweede halfjaar van 2017 15,6% (2016: 16,5%) van de premiegrondslag voor de basispensioenregeling.

Het pensioenfonds kent een overschotten- en tekortenbeleid. De premiekortinggrens wordt vastgesteld op basis van de hoogste van a) de voorziening pensioenverplichtingen op basis van reële marktrente, b) de voorziening pensioenverplichtingen op basis van een vaste rekenrente van 1,0% en c) de voorziening pensioenverplichtingen op basis van de door De Nederlandsche Bank (DNB) vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur vermeerderd met het (strategisch) vereist eigen vermogen. Premiekorting wordt slechts verleend indien volledige indexering is toegekend, die naar verwachting in de toekomst kan worden gecontinueerd, en bovendien eventuele inhaalindexering is toegekend.

Indien de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds lager is dan de dekkingsgraad volgens de in de Pensioenwet vastgelegde solvabiliteitseisen, wordt een herstelplan opgesteld en bij DNB ingediend. In het herstelplan wordt uitgewerkt hoe binnen de daartoe in de Pensioenwet gestelde termijn van 10 jaar de dekkingsgraad weer op het vereiste niveau kan worden gebracht. Uit het herstelplan voortvloeiende extra premies worden zodanig vastgesteld dat toestemming van DNB wordt verkregen om de pensioenrechten en pensioenen te mogen blijven indexeren.

Met ingang van 1 januari 2018 wordt de financiering gebaseerd op het zogenaamde Collective Defined Contribution systeem (CDC). Dit betekent dat voor een langere periode een vaste premiemethodiek wordt toegepast, waarmee de overschotten- en tekortenregeling vervalt.

Nettopensioenregeling

Deelnemers aan de nettopensioenregeling betalen een premie die afhankelijk is van de hoogte van het pensioengevend salaris en de leeftijd. De premie is gelijk aan de fiscaal maximale premie, die is gebaseerd op een rekenrente van 3,0%. De premie bedraagt 4,6% (2016: 4,6%) van het pensioengevend salaris boven EUR 103.317 (2016: EUR 101.519) voor een 20-jarige deelnemer en loopt op tot 14,1% (2016: 14,0%) voor een 61-jarige deelnemer.

Indien sprake is van risicodekking bij overlijden, is hierin de verschuldigde risicopremie begrepen. De premie wordt verhoogd met een kostenopslag.

Grondslagen voor de financiële verslaggeving

Algemeen

De jaarrekening is opgesteld in overeenstemming met de wettelijke bepalingen zoals deze zijn opgenomen in Titel 9, Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek en in overeenstemming met de Richtlijnen voor de jaarverslaggeving, in het bijzonder Richtlijn 610 Pensioenfondsen (RJ 610).

De jaarrekening is opgesteld uitgaande van de continuïteitsveronderstelling, dat wil zeggen de veronderstelling dat de continuïteit gewaarborgd is en de activiteiten in de afzienbare toekomst zullen worden voortgezet.

Deze jaarrekening heeft betrekking op het verslagjaar 2017, dat is geëindigd op 31 december 2017.

De bedragen in de jaarrekening luiden in euro's.

Schattingen en veronderstellingen

Bij het opstellen van de jaarrekening is het maken van schattingen en veronderstellingen noodzakelijk. De schattingen en veronderstellingen hebben invloed op de toepassing van grondslagen en de waardering van activa en verplichtingen. De schattingen en daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen zijn gebaseerd op ervaringen uit het verleden en verschillende andere factoren die gegeven de omstandigheden als redelijk worden beschouwd. Vooral de waardering van de voorziening pensioenverplichtingen en (in mindere mate) de waardering van de beleggingen zijn gebaseerd op schattingen en veronderstellingen. De schattingen en onderliggende veronderstellingen worden voortdurend beoordeeld. Ten behoeve van de oordeelsvorming en het maken van schattingen wordt gebruik gemaakt van externe deskundigen. De aard van oordelen en schattingen en de onderliggende veronderstellingen is, voor zover noodzakelijk geacht voor het vereiste inzicht in het vermogen, vermeld in de toelichting bij de jaarrekening. Herzieningen van schattingen worden verwerkt in de periode waarin de schatting wordt herzien. Een herziening van een schatting heeft dikwijls ook gevolgen voor waardering en resultaatbepaling in toekomstige perioden.

Verwerking

De belangrijkste activa en verplichtingen van het pensioenfonds zijn respectievelijk de beleggingen en de pensioenverplichtingen. De beleggingen bestaan volledig uit financiële activa en derivaten. Deze worden in de balans opgenomen respectievelijk van de balans verwijderd op transactiedatum (datum van koop of verkoop). Dit is het moment waarop de toekomstige economische voordelen en de risico's verbonden aan het financiële instrument worden overgedragen. Pensioenverplichtingen worden in de balans opgenomen op het moment van toekenning of overdracht van de pensioenrechten. Zij worden van de balans verwijderd op het moment van uitkering of overdracht van de pensioenrechten.

Saldering

Een financieel actief en een financiële verplichting worden gesaldeerd en als nettobedrag in de balans opgenomen indien sprake is van een wettelijke of contractuele bevoegdheid om het actief en de verplichting gesaldeerd en gelijktijdig af te wikkelen en bovendien de intentie bestaat om de posten op deze wijze af te wikkelen. De met gesaldeerd opgenomen financiële activa en financiële verplichtingen samenhangende rentebaten en rentelasten worden eveneens gesaldeerd opgenomen.

Presentatie beleggingen en beleggingsopbrengsten

De beleggingen bestaan nagenoeg geheel uit participaties in beleggingsinstellingen, voor het merendeel Blue Sky beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben de vorm van een besloten fonds voor gemene rekening. De participaties worden in de balans gerubriceerd conform de aard van de onderliggende beleggingen van de beleggingsfondsen. Waardeveranderingen van de participaties worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder indirecte beleggingsopbrengsten. Zij bestaan uit de directe en indirecte opbrengsten van de onderliggende beleggingen en de kosten van vermogensbeheer

die ten laste van het beleggingsfonds komen. Door beleggingsfondsen uitgekeerde dividenden worden gepresenteerd onder directe beleggingsopbrengsten.

Waardering beleggingen

Participaties in beleggingsinstellingen worden op het moment van verkrijging gewaardeerd tegen de verkrijgingsprijs, dat wil zeggen inclusief een eventuele toetreedvergoeding. Vervolgens worden de participaties gewaardeerd tegen de berekende intrinsieke waarde of de meest recent beschikbare intrinsieke waarde. De intrinsieke waarde wordt vastgesteld op basis van de marktwaarde van de onderliggende activa en verplichtingen. Dit is het bedrag waarvoor een actief of een verplichting kan worden afgewikkeld tussen ter zake goed geïnformeerde, tot een transactie bereid zijnde partijen die onafhankelijk zijn. De marktwaarde is gebaseerd op actuele marktprijzen, tenzij anders vermeld.

Waardeveranderingen beleggingen

Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen gerealiseerde en ongerealiseerde waardeveranderingen van beleggingen, inclusief derivaten. Alle waardeveranderingen, inclusief valutakoersverschillen, worden als opbrengst beleggingen direct in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Vreemde valuta

Activa en verplichtingen in vreemde valuta worden omgerekend naar euro's tegen de koers per balansdatum. Deze waardering is onderdeel van de intrinsieke waarde van de participaties in de beleggingsfondsen. Transacties in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum. Valutakoersverschillen bij de omrekening van activa en verplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder de post waarop de activa en verplichtingen betrekking hebben.

De koers op balansdatum van de euro ten opzichte van de belangrijkste valuta's is:

	2017	2016	2015
Amerikaanse dollar	1,2008	1,0548	1,0863
Canadese dollar	1,5045	1,4145	1,5090
Australische dollar	1,5352	1,4566	1,4931
Japanse yen	135,270	123,021	130,676
Britse pond	0,8876	0,8536	0,7371
Zwitserse frank	1,1701	1,0720	1,0874
Zweedse kroon	9,8315	9,5820	9,1582

Grondslagen voor de waardering van activa en passiva

Vastgoed

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen van vastgoedfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Onderliggende beleggingen in niet-beursgenoteerde participaties worden gewaardeerd tegen de intrinsieke waarde, gebaseerd op de marktwaarde van het onderliggende vastgoed. De marktwaarde van het onderliggende vastgoed is de geschatte waarde bij onderhandse verkoop in verhuurde staat. Directe vastgoedbeleggingen van vastgoedfondsen waarin rechtstreeks wordt geparticipeerd, worden op dezelfde wijze gewaardeerd. De onderliggende vastgoedobjecten worden periodiek getaxeerd door onafhankelijke taxateurs.

Aandelen

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen en converteerbare obligaties van aandelenfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Indien de koersvorming van beursgenoteerde aandelen niet representatief is, wordt de marktwaarde getaxeerd. De taxatie is gebaseerd op

recente marktinformatie. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) wordt getaxeerd door de externe managers op basis van richtlijnen die algemeen worden toegepast in de private equity en venture capital branche.

Vastrentende waarden

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde vastrentende waarden van beleggingsfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum, verhoogd met de lopende rente. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde vastrentende beleggingen wordt bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele markttrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging. De marktwaarde van directe vastrentende beleggingen wordt eveneens bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele markttrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging.

Derivaten

Derivaten zijn afgeleide financiële instrumenten, waarvan de waarde afhankelijk is van één of meer onderliggende primaire financiële instrumenten. Derivaten bevatten rechten en verplichtingen waardoor één of meer van de financiële risico's waaraan de onderliggende primaire financiële instrumenten onderhevig zijn tussen partijen worden overgedragen. Derivaten leiden bij het aangaan van de transactie niet of tot een relatief gering vermogensbeslag. Basisvormen van derivaten zijn swaps, forwards, futures en opties. Het onderliggende primaire financiële instrument kan onder meer een valutaproduct, een aandelenproduct of een renteproduct zijn.

Het pensioenfonds maakt alleen gebruik van valutatermijncontracten. Een valutatermijncontract is een contract waarbij de verplichting wordt aangegaan om een bepaalde valuta te verkopen en een andere valuta te kopen op een vooraf vastgestelde datum en tegen een vooraf vastgestelde (termijn)koers.

Derivaten worden gewaardeerd tegen marktwaarde. Voor beursgenoteerde contracten is dit de beursprijs per balansdatum. Voor niet-beursgenoteerde contracten is de waardering gebaseerd op recente markt-informatie (zoals valutakoersen, rentecurves en indexen), als input voor de gehanteerde gangbare waarderingsmodellen.

Deelnemingen

Deelnemingen worden gewaardeerd tegen nettovermogenswaarde.

Vorderingen

Vorderingen worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs onder aftrek van eventuele bijzondere waardeverminderingen, indien sprake is van oninbaarheid. De geamortiseerde kostprijs komt in het algemeen overeen met de nominale waarde.

Liquide middelen

Liquide middelen worden opgenomen voor de nominale waarde.

Voorziening pensioenverplichtingen

De voorziening pensioenverplichtingen wordt actuariael berekend en wordt vastgesteld op basis van de nominaal verworven pensioenrechten, voor zover zij onvoorwaardelijk zijn. Dit betekent dat de voorwaardelijke toekomstige indexering niet in de voorziening is begrepen, maar de op balansdatum toegezegde indexering wel in de voorziening wordt opgenomen. De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum.

De voorziening met betrekking tot ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen is de contante waarde van de beste inschatting van de toekomstige uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de tot balansdatum opgebouwde onvoorwaardelijke pensioenrechten. Daarin is begrepen de toekomstige premievrije

pensioenopbouw van arbeidsongeschikten. Bij de bepaling van de voorziening wordt rekening gehouden met de maximale onvoorwaardelijke indexering van de tot 1 januari 2007 opgebouwde pensioenrechten van zowel actieve deelnemers als gewezen deelnemers en pensioengerechtigden tot de leeftijd van 65 jaar van 2,5% (ingebouwde inflatiedekking).

De voorziening met betrekking tot invaliditeitspensioen is de contante waarde van de verwachte uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de verplichtingen aan bij het pensioenfonds aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers, nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers die naar verwachting arbeidsongeschikt zullen worden verklaard. De actuariële veronderstelling is dat het effect van de verwachte reactivering van bestaande arbeidsongeschikte deelnemers gelijk is aan het effect van de verwachte nieuwe instroom van nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers.

De belangrijkste actuariële grondslagen en veronderstellingen zijn:

- rekenrente volgens actuele rentetermijnstructuur DNB (ongewijzigd);
- levensverwachting volgens prognosetafels AG 2016 met actuele fondsspecifieke leeftijds- en sekseafhankelijke correctiefactoren gebaseerd op het Willis Towers Watson model 2016 (ongewijzigd);
- partnerfrequentie actieve en gewezen deelnemers 100% (ongewijzigd);
- verschil leeftijd man en vrouw drie jaar (ongewijzigd);
- pensioenuitvoeringskosten 1,21% van de voorziening (2016: 1,0%).

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2017 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 1,5% worden afgeleid (2016: 1,3%).

De voor de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde rentetermijnstructuur DNB betreft voor looptijden tot en met 20 jaar de marktrente op de interbancaire swapmarkt. Voor looptijden langer dan 20 jaar wordt de swapcurve per balansdatum aangepast door de onderliggende éénjaarsforwardrente te extrapoleren naar een lange termijn verwacht renteniveau, de zogenoemde ultimate forward rate (UFR). De UFR wordt vastgesteld als 120-maands voortschrijdend gemiddelde van de werkelijke 1-jaar 20-jaarsforwardrentes. In de door DNB gevolgde methodiek beweegt de rente vanaf 21 jaar geleidelijk in de richting van de UFR, doordat de forwardrente wordt gemiddeld met de UFR. De UFR bedraagt ultimo 2017 2,6% (2016: 2,9%).

Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers heeft betrekking op de beschikbare premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. De voorziening wordt gewaardeerd op de balanswaarde van de daarmee samenhangende beleggingen.

Schulden

Schulden worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs, die in het algemeen overeenkomt met de nominale waarde.

Grondslagen voor de resultaatbepaling

Algemeen

De grondslagen voor resultaatbepaling vloeien voor het merendeel voort uit de voor de beleggingen en de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde waarderingsgrondslagen. Voor een aantal posten worden de grondslagen voor resultaatbepaling hierna (nader) uiteengezet.

Directe beleggingsopbrengsten

Rente wordt ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarop deze betrekking heeft. Dividend wordt in de rekening van baten en lasten verwerkt op het moment van beschikbaarstelling.

Premies

Premies worden ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarin de daarmee samenhangende pensioenrechten worden opgebouwd. Premiekortingen en extra premies worden verwerkt in de periode waarin aan de voorwaarden volgens de uitvoeringsovereenkomst wordt voldaan. Dit is de periode waarin de premiekorting of extra premie onvoorwaardelijk is geworden.

Waardeoverdrachten

Waardeoverdrachten worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Mutatie voorziening pensioenverplichtingen

Pensioenopbouw

De pensioenopbouw met betrekking tot ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen wordt toegerekend aan de periode waarin de opbouw van de pensioenrechten plaatsvindt. De verplichtingen met betrekking tot invaliditeitspensioen worden opgenomen in de periode waarin deze ontstaan. De toekomstige premievrije pensioenopbouw van arbeidsongeschikte deelnemers wordt ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarin de arbeidsongeschiktheid ontstaat.

Indexering

De toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van indexering wordt in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarin het bestuursbesluit wordt genomen.

Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode. De rentetoevoeging wordt berekend over het gemiddelde van de stand van de voorziening primo periode en de stand van de voorziening ultimo periode, de laatste exclusief het effect van de indexering.

Wijziging rekenrente

Het effect van de verandering van de rekenrente op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

De vrijval van de voorziening pensioenverplichtingen wordt ten gunste van de rekening van baten en lasten gebracht in de periode waarin de lasten bij de berekening van de voorziening waren voorzien.

Pensioenrechten waardeoverdrachten

De met waardeoverdrachten samenhangende toevoeging en onttrekking aan de voorziening pensioenverplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Wijziging actuariële grondslagen

Het effect van wijzigingen in de actuariële grondslagen op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Pensioenuitkeringen

Pensioenuitkeringen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarop zij betrekking hebben.

Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De mutatie in de voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers is gelijk aan het saldo van ingelegde premies, ingehouden kosten, beleggingsresultaat, waardeoverdrachten en pensioen-uitkeringen.

Kosten

Kosten worden ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarop zij betrekking hebben.

Grondslagen voor het kasstroomoverzicht

Het kasstroomoverzicht wordt opgesteld volgens de directe methode. Dit houdt in dat alle ontvangsten en uitgaven ook als zodanig worden gepresenteerd. Onderscheid wordt gemaakt tussen kasstromen uit pensioenactiviteiten en kasstromen uit beleggingsactiviteiten.

Kasstromen in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum.

Onder liquide middelen worden verstaan banktegoeden die niet het karakter hebben van beleggingen.

TOELICHTING OP DE BALANS

(bedragen in miljoenen euro's)

Activa

1 Vastgoed

	2017	2016
Beursgenoteerd	438,4	509,5
Niet-beursgenoteerd	859,2	761,0
Totaal	1.297,6	1.270,5

De samenstelling van de (onderliggende) portefeuille vastgoed per sector is als volgt:

	2017	2016
Winkels	424,5	393,1
Kantoren	300,9	334,5
Bedrijfsruimten	214,0	151,3
Woningen	216,5	217,8
Overig	141,7	173,8
Totaal	1.297,6	1.270,5

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2017	2016
Europa	690,8	634,1
Verenigde Staten	336,1	367,1
Azië	270,7	269,3
Totaal	1.297,6	1.270,5

De volgende (onderliggende) belegging maakt meer dan 5% uit van de totale vastgoedportefeuille:

	2017	2016
RREEF America REIT II Inc	66,0	70,7

Blue Sky vastgoedfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de portefeuille uitgeleend. Voor dat deel hebben deze vastgoedfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven vastgoedaandelen bedraagt totaal EUR 8,6 miljoen (2016: EUR 5,6 miljoen). Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van EUR 9,1 miljoen (2016: EUR 5,9 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

2 Aandelen

	2017	2016
Beursgenoteerd	2.503,0	2.584,0
Niet-beursgenoteerd (private equity)	141,1	105,2
Totaal	2.644,1	2.689,2

De aandelenportefeuille kan als volgt worden gespecificeerd per sector:

	2017	2016
Financiële instellingen	596,8	594,1
Informatietechnologie	391,0	362,9
Energie	121,2	134,8
Telecommunicatie	96,4	114,4
Consument cyclisch	318,0	311,3
Consument defensief	227,3	278,4
Industrie	308,3	294,2
Basismaterialen	178,2	192,3
Gezondheidszorg	235,2	244,3
Nutsbedrijven	101,0	109,5
Overig	70,7	53,0
Totaal	2.644,1	2.689,2

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2017	2016
Europa	843,0	849,4
Verenigde Staten	720,9	741,6
Canada	76,6	77,2
Japan	161,6	165,0
Overig Pacific	180,5	172,4
Opkomende markten	661,5	683,6
Totaal	2.644,1	2.689,2

Het pensioenfonds heeft voor EUR 0,9 miljoen (2016: nihil) belegd in aandelen Air France-KLM.

Blue Sky aandelenfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de aandelen uitgeleend. Voor dat deel hebben de aandelenfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven aandelen bedraagt totaal EUR 155,0 miljoen (2016: EUR 134,2 miljoen). Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van EUR 162,1 miljoen (2016: EUR 140,1 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

3 Vastrentende waarden

	2017	2016
Staatsobligaties	3.099,5	3.008,3
Ondernemingsobligaties	886,5	919,2
Totaal beursgenoteerde obligaties	3.986,0	3.927,5
Hypothecaire leningen (woninghypotheken)	347,9	339,1
Overige onderhandse leningen	267,1	295,3
Banktegoeden in rekening-courant	10,1	3,7
Totaal	4.611,1	4.565,6

De specificatie naar rentetype is als volgt:

	2017	2016
Inflation linked	2.318,5	2.239,1
Vaste rente	2.282,5	2.322,8
Variabele rente	10,1	3,7
Totaal	4.611,1	4.565,6

Een deel van de onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) heeft een variabele rente. Door middel van rentederivaten wordt deze variabele rente omgezet in een vaste rente.

De resterende looptijd gebaseerd op de contractuele aflossingsdata is als volgt:

	2017	2016
Korter dan 1 jaar	401,0	369,7
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	979,3	1.056,2
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	1.474,0	1.450,2
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	941,5	1.027,9
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	738,8	583,5
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	48,9	63,5
Langer dan 40 jaar	27,6	14,6
Totaal	4.611,1	4.565,6

De kredietwaardigheid van de portefeuille kan als volgt worden weergegeven:

	2017	2016
AAA-rating	1.882,5	1.873,9
AA-rating	767,4	687,4
A-rating	214,4	255,9
BBB-rating	503,3	501,7
Lagere rating dan BBB	850,9	901,6
Geen rating	392,6	345,1
Totaal	4.611,1	4.565,6

De onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) van EUR 347,9 miljoen (2016: EUR 339,1 miljoen) hebben geen rating en zijn dan ook begrepen in het deel van de portefeuille vastrentende waarden zonder rating. In woninghypotheken wordt belegd door middel van participaties in een tweetal beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben evenmin een officiële rating. Op basis van een intern model van de beheerders van de beleggingsfondsen is de indicatieve rating AA.

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2017	2016
Europa	2.024,3	1.941,3
Verenigde Staten	1.446,7	1.454,0
Opkomende markten	807,3	833,6
Overig	332,8	336,7
Totaal	4.611,1	4.565,6

De volgende onderliggende beleggingen van de Blue Sky obligatiefondsen maken meer dan 5% uit van de totale obligatieportefeuille:

	2017	2016
Staatsobligaties Verenigde Staten	641,5	651,6
Staatsobligaties Duitsland	589,0	579,1
Staatsobligaties Frankrijk	449,3	393,8
Staatsobligaties Verenigd Koninkrijk	283,2	262,2
AeAM Dutch Mortgage Fund	281,3	272,0

Het pensioenfonds heeft niet belegd in obligaties KLM of obligaties Air France-KLM.

Van de vastrentende waarden heeft een bedrag van EUR 1,6 miljoen (2016: EUR 1,8 miljoen) betrekking op saldi op margin accounts die worden aangehouden in verband met derivatenposities. De saldi op deze bankrekeningen staan niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds.

Ultimo 2016 was een deel van de onderliggende portefeuille obligaties met een totale marktwaarde van EUR 194,3 miljoen gestort in een gesepareerd depot als zekerheid voor derivaten met een negatieve marktwaarde. Deze obligaties stonden niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds.

4 Derivaten

Derivaten met een positieve marktwaarde zijn als een actiefpost in de balans opgenomen en derivaten met een negatieve marktwaarde zijn onder de verplichtingen opgenomen.

	2017	2016
Activa	221,7	43,1
Passiva	-6,3	-221,1
Per saldo	215,4	-178,0

Het volgende overzicht geeft inzicht in de portefeuille derivaten per balansdatum:

	Contract- omvang	2017 Markt- waarde	Contract- omvang	2016 Markt- waarde
Valutatermijncontracten				
Gekocht	453,5	-5,2	78,0	-1,0
Verkocht	3.565,3	220,6	3.930,2	-177,0

Valutatermijncontracten zijn in dit overzicht aangeduid als verkocht indien de positie in euro's long is en de positie in vreemde valuta's short is. Deze contracten zijn afgesloten met het doel om het valutarisico af te dekken. De valutatermijncontracten zijn niet-beursgenoteerde contracten. Zij hebben een looptijd korter dan een jaar.

De volgende tegenpartijen maken meer dan 5% uit van de totale (positieve) marktwaarde van de derivatenportefeuille:

	2017	2016
ABN Amro	56,9	12,3
Barclays	48,0	8,8
Société Générale	47,9	2,0
Royal Bank of Scotland	38,3	19,9
Morgan Stanley	30,6	0,1

Voor derivatencontracten met een positieve marktwaarde zijn zekerheden verkregen tot een bedrag van totaal EUR 201,6 miljoen (2016: nihil). Voor derivatencontracten met een negatieve marktwaarde zijn geen zekerheden gegeven (2016: EUR 194,3 miljoen).

5 Beleggingen voor risico deelnemers

	2017	2016
Vastgoed	4,6	2,5
Aandelen	20,8	12,1
Vastrentende waarden	20,0	16,7
Overig	1,2	1,1
Totaal	46,6	32,4

De beleggingen in vastgoed, aandelen en vastrentende waarden bestaan geheel uit participaties in beleggingsinstellingen (Blue Sky beleggingsfondsen). De overige beleggingen betreffen voor het grootste deel de ingelegde premies van de maand december, die begin volgend jaar zijn belegd.

6 Deelnemingen

Onder deelnemingen zijn opgenomen het 33,3% belang in Blue Sky Group Holding B.V. en het 100% belang in Eagle Fund Beheer B.V. Beide vennootschappen zijn statutair gevestigd in Amstelveen.

	2017	2016
Blue Sky Group Holding B.V.	4,6	4,5
Eagle Fund Beheer B.V.	1,5	1,2
Totaal	6,1	5,7

De mutaties zijn als volgt:

	2017	2016
Balanswaarde begin van het jaar	5,7	5,4
Resultaat	0,4	0,3
Balanswaarde eind van het jaar	6,1	5,7

7 Vorderingen en overlopende activa

	2017	2016
Werkgever	–	93,7
Dividenden	0,8	1,1
Bronbelastingen	3,6	3,7
Overige vorderingen en overlopende activa	0,5	–
Totaal	4,9	98,5

Eind 2017 heeft KLM een bedrag van EUR 120,0 miljoen gestort.

De vorderingen hebben een resterende looptijd korter dan een jaar.

8 Liquide middelen

Liquide middelen worden onderscheiden van banktegoeden die het karakter hebben van beleggingen of direct beschikbaar zijn om te worden belegd. Deze posten zijn begrepen in vastrentende waarden.

	2017	2016
Banktegoeden in rekening-courant	121,1	1,2
Totaal	121,1	1,2

Het pensioenfonds heeft een kredietfaciliteit bij de huisbankier van EUR 150,0 miljoen (2016: EUR 150,0 miljoen).

Passiva

9 Stichtingskapitaal en reserves

	Bestemmings- reserves	Overige reserves	Totaal
2017			
Stand begin van het jaar	94,1	1.379,3	1.473,4
Resultaat	-	628,8	628,8
Stand eind van het jaar	94,1	2.008,1	2.102,2
2016			
Stand begin van het jaar	0,1	1.420,8	1.420,9
Resultaat	94,0	-41,5	52,5
Stand eind van het jaar	94,1	1.379,3	1.473,4

Het stichtingskapitaal bedraagt (ongewijzigd) EUR 45,38 en is gestort bij oprichting.

De mutaties in de bestemmingsreserves zijn als volgt:

	Reserve CDC- regeling	Algemene reserve netto- pensioen	Totaal
2017			
Stand begin van het jaar	94,0	0,1	94,1
Resultaat	-	-	-
Stand eind van het jaar	94,0	0,1	94,1
2016			
Stand begin van het jaar	-	0,1	0,1
Resultaat	94,0	-	94,0
Stand eind van het jaar	94,0	0,1	94,1

Het bestuur heeft in december 2016 besloten om een extra premie van EUR 94,0 miljoen bij KLM in rekening te brengen. De extra premie vloeide voort uit de overschotten- en tekortenregeling, zoals vastgelegd in de eveneens in december 2016 ondertekende uitvoeringsovereenkomst. De extra premie was bedoeld om onder de wettelijke regels voor toekomstbestendig indexeren 0,2% aanvullende indexering te kunnen toekennen. In december 2017 zijn arbeidsvoorwaardelijke partijen een overgang per 1 januari 2018 naar het zogenaamde Collective Defined Contribution systeem (CDC) overeengekomen. Het bestuur van het pensioenfonds heeft eveneens in december 2017 de opdracht aanvaard. Dit betekent dat voor een langere periode een vaste premiemethodiek wordt toegepast, waarmee de overschotten- en tekortenregeling vervalt. In verband met de overgang naar de CDC-regeling en in het bijzonder de afschaffing van de overschotten- en tekortenregeling zijn arbeidsvoorwaardelijke partijen een eenmalige extra premiestorting (bruidsschat) van totaal EUR 194,0 miljoen overeengekomen, waarvan de eerder overeengekomen extra premie van EUR 94,0 miljoen deel uitmaakt.

De totale bruidsschat van EUR 194,0 miljoen wordt per 1 januari 2018 aangewend voor de vorming van een toeslagendepot (bestemmingsreserve) overeenkomstig artikel 15a van het Besluit financieel toetsingskader (FTK) pensioenfondsen. In verband hiermee is de eerder overeengekomen extra premie van EUR 94,0 miljoen nog tijdelijk opgenomen in de reserve CDC-regeling.

Het overlijdensrisico met betrekking tot de nettopensioenregeling worden intern herverzekerd bij de basispensioenregeling. De risicopremie voor de financiering van het nabestaandenpensioen en wezenpensioen wordt vanuit de resultaatbestemming toegevoegd aan de overige reserves. Bij overlijden van een deelnemer wordt de benodigde voorziening voor het nabestaandenpensioen en wezenpensioen vastgesteld, verhoogd met een opslag voor het vereist eigen vermogen. Dit bedrag wordt vanuit de resultaatbestemming ten laste van overige reserves gebracht en toegevoegd aan de algemene reserve voor de nettopensioenregeling. De algemene reserve nettopensioen geeft op deze wijze het effect van het cumulatieve resultaat op de risicoverzekering van de nettopensioenregeling op de vermogensbuffer voor de basispensioenregeling weer. De risicopremie wordt zodanig vastgesteld dat dit effect op langere termijn nihil is.

Daarnaast wordt een egalisatiereserve nettopensioen gevormd. Aan deze reserve wordt jaarlijks toegevoegd de vrijval van het nettopensioenkapitaal als gevolg van het overlijden van een deelnemer en de vrijval van de voorziening voor ingegaan nettopensioen als gevolg van overlijden van de nabestaande en/of wees. Aan de egalisatiereserve worden onttrokken de voorziening benodigd voor toekenning van

wezenpensioen voor de deelnemer van wie geen nabestaande is aangemeld bij het pensioenfonds, inclusief het daarvoor benodigde vereiste eigen vermogen, en de toevoeging aan de voorziening voor ingegaan nettopensioenen in verband met het langlevensrisico. Het saldo van de egalisatiereserve nettopensioen kan negatief worden. Dit betekent dat sprake is van herverzekering bij de basispensioenregeling. Het bestuur besluit over aanwending van een positief saldo van de reserve. Het saldo van de egalisatiereserve bedraagt EUR 4 duizend (2016: EUR 4 duizend).

Indien wettelijk toegestaan kan het pensioenfonds in overleg met de arbeidsvoorwaardelijke partijen uit het eigen vermogen (overige reserves) de pensioenen verhogen ter compensatie van maatregelen die zijn bedoeld om de gevolgen van de vergrijzing op te vangen, waaronder mede een eventuele aantasting van de AOW. Na aanwending van het eigen vermogen voor dit specifieke doel zal het hiervoor bedoelde maximaal beschikbare bedrag met een gelijk bedrag worden verminderd en zal het hiervoor genoemde maximale percentage van de voorziening pensioenverplichtingen worden aangepast.

De vermogenspositie wordt toegelicht in de risicoparagraaf op pagina 79 tot en met 88.

10 Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds

	2017	2016
Contante waarde nominale pensioenrechten	6.119,1	6.258,5
Ingebouwde inflatiedekking	564,3	643,5
Pensioenuitkeringen basispensioenregeling	6.683,4	6.902,0
Pensioenuitkeringen nettopensioenregeling	0,3	0,3
Totaal pensioenuitkeringen	6.683,7	6.902,3
Pensioenuitvoeringskosten (excassokosten)	80,9	69,0
Totaal	6.764,6	6.971,3

De voorziening pensioenverplichtingen is als volgt samengesteld per categorie deelnemers:

	2017	2016
Actieve deelnemers	3.269,6	3.507,1
Arbeidsongeschikte deelnemers		
• Opgebouwde pensioenrechten	91,3	85,0
• Toekomstige premievrije opbouw pensioenrechten	9,7	11,7
Gewezen deelnemers	63,6	69,3
Ingegaan ouderdompensioen	2.832,5	2.813,5
Ingegaan nabestaandenpensioen	355,2	355,9
Ingegaan wezenpensioen	3,7	3,5
Ingegaan invaliditeitspensioen	58,1	56,3
Totaal pensioenuitkeringen	6.683,7	6.902,3
Pensioenuitvoeringskosten (excassokosten)	80,9	69,0
Totaal	6.764,6	6.971,3

De voorziening pensioenverplichtingen (exclusief kostenopslag) kan als volgt verder worden gespecificeerd per beroepsgroep:

	Aantal	2017 Bedrag	Aantal	2016 Bedrag
Actieve deelnemers				
Vliegers	2.835	3.266,3	2.765	3.503,8
Pursers	2	3,3	2	3,3
Totaal	2.837	3.269,6	2.767	3.507,1
Arbeidsongeschikte deelnemers				
Vliegers	52	159,1	50	153,0
Totaal	52	159,1	50	153,0
Gewezen deelnemers				
Vliegers	93	37,3	96	35,2
Boordwerktuigkundigen	16	26,3	20	34,1
Totaal	109	63,6	116	69,3
Pensioengerechtigden ouderdoms- pensioen, nabestaandenpensioen en wezenpensioen				
Vliegers	1.423	2.564,8	1.366	2.505,8
Boordwerktuigkundigen	316	268,8	325	284,9
Pursers	511	352,3	528	375,7
Radiotelegrafisten	64	5,5	72	6,5
Totaal	2.314	3.191,4	2.291	3.172,9

De waarde van de voorziening pensioenverplichtingen naar resterende looptijd is als volgt:

	2017	2016
Korter dan 1 jaar	220,2	218,0
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	879,1	859,6
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	1.098,2	1.086,1
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	2.010,9	2.057,0
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	1.431,0	1.522,9
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	784,4	851,1
Langer dan 40 jaar	340,8	376,6
Totaal	6.764,6	6.971,3

De mutaties in de voorziening pensioenverplichtingen zijn als volgt:

	2017	2016
Stand begin van het jaar	6.971,3	6.463,2
Pensioenopbouw actieve deelnemers	62,2	56,4
Opslag pensioenuitvoeringskosten	0,5	0,5
Inkomende waardeoverdrachten	0,2	0,2
Rentetoevoeging	-15,0	-3,8
Wijziging rekenrente	-85,7	569,1
Indexering	104,8	102,1
Vrijval ingebouwde inflatiedekking	-77,9	-76,3
Onttrekking voor pensioenuitkeringen	-206,6	-202,2
Onttrekking voor pensioenuitvoeringskosten	-2,1	-2,0
Wijziging actuariële grondslagen	14,0	59,1
Actuariële resultaten	-1,1	5,0
Stand eind van het jaar	6.764,6	6.971,3

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2017 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 1,5% worden afgeleid. Ultimo 2016 was de afgeleide rekenrente 1,3%.

11 Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers heeft betrekking op de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling.

	2017	2016
Pensioenverplichtingen opbouwfase	45,6	32,4
Pensioenverplichtingen uitkeringsfase	1,0	-
Totaal	46,6	32,4

Het aantal actieve deelnemers aan de nettopensioenregeling is 1.456 (2016: 1.508). Het aantal gewezen deelnemers is 247 (2016: 208). Het aantal pensioengerechtigden is 22 (2016: nihil).

De mutaties in de voorziening pensioenverplichtingen zijn als volgt:

	2017	2016
Stand begin van het jaar	32,4	17,9
Inleg premies	12,9	12,4
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,2	-0,1
Beleggingsresultaat	1,5	2,2
Pensioenuitkeringen	-	-
Stand eind van het jaar	46,6	32,4

De (variabele) pensioenuitkeringen bedragen EUR 22 duizend (2016: nihil).

12 Schulden en overlopende passiva

	2017	2016
Werkgever	25,3	-
Waardeoverdrachten	0,1	-
Pensioenuitkeringen	0,2	0,2
Belastingen en premies sociale verzekeringen	6,4	6,2
Overige schulden en overlopende passiva	1,5	1,6
Totaal	33,5	8,0

Eind 2017 heeft KLM een bedrag van EUR 120,0 miljoen gestort op een verplichting van EUR 94,0 miljoen.

De schulden hebben een resterende looptijd korter dan een jaar.

Overige informatie beleggingen

Beleggingen voor risico pensioenfonds

De totale beleggingsportefeuille voor risico pensioenfonds bedraagt EUR 8.772,7 miljoen (2016: EUR 8.351,5 miljoen) en is als volgt samengesteld:

	2017	2016
Vastgoed	1.297,6	1.270,5
Aandelen	2.644,1	2.689,2
Vastrentende waarden	4.611,1	4.565,6
Derivaten activa	221,7	43,1
Derivaten passiva	-6,3	-221,1
Totaal exclusief vorderingen en schulden	8.768,2	8.347,3
Vorderingen en schulden, per saldo	4,5	4,2
Totaal	8.772,7	8.351,5

Beleggingsportefeuille voor risico deelnemers

De beleggingen voor risico deelnemers bedragen totaal EUR 46,6 miljoen (2016: EUR 32,4 miljoen):

	2017	2016
Vastgoed	4,6	2,5
Aandelen	20,8	12,1
Vastrentende waarden	20,0	16,7
Totaal beleggingsfondsen	45,4	31,3
Overig	1,2	1,1
Totaal	46,6	32,4

De overige beleggingen betreffen voor het grootste deel de ingelegde premies van de maand december, die begin volgend jaar zijn belegd.

Marktwaaarde beleggingen voor risico pensioenfondsen

De marktwaarde van de beleggingen wordt vastgesteld op basis van directe marktnoteringen, wordt afgeleid van directe marktnoteringen of wordt benaderd door middel van waarderingmodellen en waarderingstechnieken.

Van directe marktnotering is sprake indien beleggingen worden verhandeld op één of meer actieve openbare markten. Hiertoe worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools waarvan de beleggingen een directe marktnotering hebben.

Indien de waardering van beleggingen wordt afgeleid van directe marktnoteringen, worden de beleggingen gewaardeerd op basis van een model, waarbij alle inputvariabelen zijn gebaseerd op marktnoteringen. In geval van over-the-counter derivaten (valutatermijncontracten) betreffen deze variabelen onder meer interbancaire rentecurves, swaprentes en valutakoersen. Tot deze categorie worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools die beleggen in andere niet-beursgenoteerde beleggingsfondsen (fund of funds) waarvan niet dagelijks de intrinsieke waarde wordt bepaald.

Indien de marktwaarde van beleggingen wordt vastgesteld door middel van waarderingmodellen en waarderingstechnieken, worden de inputvariabelen geschat door externe deskundigen in verband met het ontbreken van openbare marktgegevens. Tot deze categorie worden gerekend alle directe en indirecte beleggingen in niet-beursgenoteerde vastgoedfondsen en private equity fondsen, waarvan de waardering is gebaseerd op taxaties. De waardering is gebaseerd op voor deze sectoren geldende waarderingsrichtlijnen. Hiertoe worden ook de indirecte beleggingen in woninghypotheken gerekend.

De beleggingsportefeuille is als volgt ingedeeld naar de drie onderscheiden categorieën:

	Directe marktnotering	Afgeleide marktnotering	Waarderingsmodellen en -technieken	Totaal
2017				
Vastgoed	438,4	-	859,2	1.297,6
Aandelen	2.440,8	62,2	141,1	2.644,1
Vastrentende waarden	3.996,1	267,1	347,9	4.611,1
Derivaten activa	-	221,7	-	221,7
Derivaten passiva	-	-6,3	-	-6,3
Totaal	6.875,3	544,7	1.348,2	8.768,2
2016				
Vastgoed	509,5	-	761,0	1.270,5
Aandelen	2.517,5	66,5	105,2	2.689,2
Vastrentende waarden	3.931,2	295,3	339,1	4.565,6
Derivaten activa	-	43,1	-	43,1
Derivaten passiva	-	-221,1	-	-221,1
Totaal	6.958,2	183,8	1.205,3	8.347,3

Marktwaaarde beleggingen voor risico deelnemers

De beleggingsportefeuille is als volgt ingedeeld naar de drie onderscheiden categorieën:

	Directe markt-notering	Afgeleide markt-notering	Waarde-rings-modellen en -technieken	Totaal
2017				
Vastgoed	4,6	-	-	4,6
Aandelen	20,4	0,4	-	20,8
Vastrentende waarden	20,0	-	-	20,0
Overig	1,2	-	-	1,2
Totaal	46,2	0,4	-	46,6
2016				
Vastgoed	2,5	-	-	2,5
Aandelen	11,9	0,2	-	12,1
Vastrentende waarden	16,7	-	-	16,7
Overig	1,1	-	-	1,1
Totaal	32,2	0,2	-	32,4

Mutaties beleggingen voor risico pensioenfonds

De mutaties in de portefeuilles vastgoed, aandelen en vastrentende waarden zijn als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vast-rentende waarden	Totaal
2017				
Balanswaarde begin van het jaar	1.270,5	2.689,2	4.565,6	8.525,3
Aankopen	200,3	235,0	200,9	636,2
Verkopen	-218,8	-567,5	-32,4	-818,7
Waardeveranderingen	45,6	287,4	-129,4	203,6
Mutatie deposito's en liquiditeiten			6,4	6,4
Balanswaarde eind van het jaar	1.297,6	2.644,1	4.611,1	8.552,8
2016				
Balanswaarde begin van het jaar	1.252,8	2.086,8	4.583,1	7.922,7
Aankopen	173,7	639,2	28,3	841,2
Verkopen	-229,9	-282,8	-437,1	-949,8
Waardeveranderingen	73,9	246,0	410,0	729,9
Mutatie deposito's en liquiditeiten			-18,7	-18,7
Balanswaarde eind van het jaar	1.270,5	2.689,2	4.565,6	8.525,3

De mutaties in de portefeuille derivaten zijn als volgt:

	Valuta-derivaten	Aandelen-derivaten	Rente-derivaten	Totaal
2017				
Balanswaarde begin van het jaar	-178,0	-	-	-178,0
Verkopen en afwikkeling	26,2	-	-	26,2
Waardeveranderingen	367,2	-	-	367,2
Balanswaarde eind van het jaar	215,4	-	-	215,4
Derivaten activa	221,7	-	-	221,7
Derivaten passiva	-6,3	-	-	-6,3
Per saldo	215,4	-	-	215,4
2016				
Balanswaarde begin van het jaar	-44,3	1,1	-0,1	-43,3
Verkopen en afwikkeling	-13,4	3,0	2,0	-8,4
Waardeveranderingen	-120,3	-4,1	-1,9	-126,3
Balanswaarde eind van het jaar	-178,0	-	-	-178,0
Derivaten activa	43,1	-	-	43,1
Derivaten passiva	-221,1	-	-	-221,1
Per saldo	-178,0	-	-	-178,0

Mutaties beleggingen voor risico deelnemers

De mutaties in de portefeuilles vastgoed, aandelen en vastrentende waarden zijn als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vastrentende waarden	Totaal
2017				
Balanswaarde begin van het jaar	2,5	12,1	16,7	31,3
Aankopen	3,1	9,9	9,6	22,6
Verkopen	-1,1	-3,0	-5,9	-10,0
Waardeveranderingen	0,1	1,8	-0,4	1,5
Balanswaarde eind van het jaar	4,6	20,8	20,0	45,4
2016				
Balanswaarde begin van het jaar	1,4	6,5	8,5	16,4
Aankopen	1,0	5,3	7,2	13,5
Verkopen	-	-0,8	-	-0,8
Waardeveranderingen	0,1	1,1	1,0	2,2
Balanswaarde eind van het jaar	2,5	12,1	16,7	31,3

Niet in de balans opgenomen activa en verplichtingen

Niet in de balans opgenomen activa

Vanaf 1 januari 2017 dienen BSG Pension Management B.V. en BSG Asset Management B.V. over hun dienstverlening aan het pensioenfonds omzetbelasting te berekenen. De voordruk omzetbelasting op deze kosten kan niet worden teruggevorderd of verrekend. Dit geldt vanaf 1 januari 2017 ook voor de op andere kosten drukkende omzetbelasting. Het bestuur van het pensioenfonds is van mening dat omzetbelasting geen kostenpost mag zijn. Het pensioenfonds voert een pensioenregeling uit van KLM N.V., een onderneming die in beginsel omzetbelasting op bedrijfskosten kan verrekenen. Pensioenuitvoeringskosten zijn de facto bedrijfskosten van de onderneming. Het Europese Hof van Justitie heeft in de zogenoemde PPG-zaak bevestigd dat op kosten van pensioenuitvoering voor ondernemingen zoals KLM N.V. geen omzetbelasting mag drukken. Het pensioenfonds tracht door middel van een bezwaarprocedure de als voordruk in rekening gebrachte omzetbelasting terug te vorderen. De Belastingdienst is echter van mening dat geen recht op verrekening of teruggaaf van omzetbelasting bestaat. Het pensioenfonds voert het bezwaartraject na zorgvuldige voorbereiding en na overleg met de Belastingdienst. De uit de bezwaarprocedure voortvloeiende, niet in de balans opgenomen, vordering omzetbelasting bedraagt EUR 0,4 miljoen.

Investerings- en stortingsverplichtingen

	2017	2016	Maximale looptijd
Vastgoed	90,4	73,3	2 jaar
Private equity	234,4	227,6	7 jaar
Totaal	324,8	300,9	

Voorwaardelijke verplichtingen

Ultimo 2016 was sprake van een indexeringsachterstand van 0,2%. De actuariële waarde hiervan bedroeg EUR 7,2 miljoen. Ultimo 2017 is de indexeringsachterstand ingehaald.

RISICOBEBEER

In het bestuursverslag worden de belangrijke risico's die het pensioenfonds loopt besproken en wordt ingegaan op het beleid dat wordt gevoerd om deze risico's te beheersen. In deze paragraaf van de jaarrekening worden voornamelijk de financiële risico's beschreven en gekwantificeerd.

Het belangrijkste risico van het pensioenfonds is het solvabiliteitsrisico. Dit is het risico dat het fonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. De solvabiliteit wordt gemeten aan de hand van het verschil tussen het aanwezig eigen vermogen en het vereist eigen vermogen. Daarnaast wordt de dekkingsgraad als solvabiliteitsratio gehanteerd.

Het vereist eigen vermogen wordt in beginsel berekend op basis van een scenarioanalyse zoals gebruikt in de standaardmethode voor de solvabiliteitstoets van DNB. Het standaardmodel is aangevuld met een intern model voor financiële instrumenten die niet goed passen in het standaardmodel.

Het surplus van het aanwezig eigen vermogen ten opzichte van het vereist eigen vermogen bedraagt EUR 426,7 miljoen (2016: tekort EUR 204,3 miljoen):

	2017	2016
Vereiste buffers		
• Rentemismatchrisico	380,4	364,0
• Vastgoedrisico en aandelenrisico	1.017,4	1.043,0
• Valutarisico	389,0	345,3
• Commodityrisico	-	-
• Kredietrisico	425,1	418,5
• Verzekeringstechnisch risico	301,9	321,0
• Liquiditeitsrisico	-	-
• Concentratierisico	-	-
• Operationeel risico	-	-
• Actief risico	163,5	167,7
Totaal	2.677,3	2.659,5
Diversificatie van risico's	-1.095,8	-1.075,8
Totaal vereist eigen vermogen	1.581,5	1.583,7
Aanwezig eigen vermogen	2.008,2	1.379,4
Surplus (tekort)	426,7	-204,3

Het aanwezig eigen vermogen ten behoeve van de solvabiliteitstoets van DNB is als volgt berekend:

	2017	2016
Totaal stichtingskapitaal en reserves	2.102,2	1.473,4
Af: bestemmingsreserve CDC-regeling	-94,0	-94,0
Aanwezig eigen vermogen FTK	2.008,2	1.379,4

Het vereist eigen vermogen van EUR 1.581,5 miljoen (2016: EUR 1.583,7 miljoen) is gebaseerd op de strategische beleggingsportefeuille ultimo verslagjaar. De hiermee overeenkomende nominale dekkinggraad bedraagt 123,2% (2016: 122,6%). De actuele nominale dekkinggraad bedraagt 129,5% (2016: 119,7%). De nominale dekkinggraad is de verhouding tussen de nettoactiva en de totale pensioenverplichtingen (risico pensioenfonds en risico deelnemers).

Het vereist eigen vermogen, berekend op basis van de feitelijke beleggingsportefeuille, bedraagt EUR 1.560,6 miljoen (2016: EUR 1.669,7 miljoen). De hiermee overeenkomende dekkinggraad bedraagt 122,9% (2016: 123,8%). Het vermogenoverschot op basis van de feitelijke portefeuille bedraagt EUR 447,6 miljoen (2016: tekort EUR 290,3 miljoen).

Het minimaal vereist eigen vermogen bedraagt EUR 283,8 miljoen (2016: EUR 291,0 miljoen). Dit komt overeen met een nominale dekkinggraad van 104,2% (2016: 104,2%).

De beleidsdekkinggraad bedraagt 127,1% (2016: 114,6%). De beleidsdekkinggraad is de (voortschrijdend) gemiddelde nominale dekkinggraad van de laatste 12 maanden.

De beleidsdekkinggraad is bepalend voor:

- de toetsing aan het (strategisch) vereist eigen vermogen;
- het toepassen van eventuele kortingen;
- het indexeringsbeleid.

Op basis van de toetsing van de beleidsdekkinggraad aan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende dekkinggraad wordt vastgesteld of het pensioenfonds in een tekortsituatie verkeert en een herstelplan moet indienen bij DNB. Het herstelplan wordt jaarlijks geactualiseerd.

De beleidsdekkinggraad is 3,9 procentpunten hoger (2016: 8,0 procentpunten lager) dan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende dekkinggraad.

De hiervoor vermelde nominale dekkinggraden (aanwezige dekkinggraad, vereiste dekkinggraad en beleidsdekkinggraad) hebben betrekking op het pensioenfonds als geheel. In het kader van het indexeringsbeleid wordt echter onderscheid gemaakt tussen de (nominale) dekkinggraad van de basispensioenregeling en de (nominale) dekkinggraad van de nettopensioenregeling.

Het pensioenfonds heeft ingevolge artikel 138 Pensioenwet in 2017 het bestaande herstelplan geactualiseerd en het geactualiseerde herstelplan ingediend bij DNB. Het herstelplan is goedgekeurd door DNB. In het actuele herstelplan is uitgewerkt hoe het pensioenfonds binnen de wettelijke termijn van 10 jaar vanaf 1 januari 2017 weer beschikt over het strategisch vereist vermogen getoetst aan de beleidsdekkinggraad. Volgens het herstelplan wordt binnen de termijn van 10 jaar de tekortsituatie opgelost. De belangrijkste bron voor herstel van de dekkinggraad is het verwachte overrendement (verschil tussen het behaalde rendement op de beleggingen en de benodigde rentetoevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen).

De ontwikkeling van de dekkingsgraad ten opzichte van de prognose in het herstelplan is als volgt:

	2017		2016	
	Realisatie	Herstelplan	Realisatie	Herstelplan
Nominale dekkingsgraad begin van het jaar	119,7%	119,7%	121,9%	121,9%
Premies	-0,3%	-0,2%	-0,2%	-0,2%
Pensioenuitkeringen	0,6%	0,6%	0,7%	0,8%
Indexering pensioenrechten	-0,5%	-0,5%	-0,5%	-0,4%
Wijziging rekenrente pensioenverplichtingen	1,5%	0,0%	-9,8%	0,0%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	8,4%	5,0%	9,5%	4,6%
Wijziging actuariële grondslagen	-0,2%	0,0%	-1,1%	0,0%
Overige oorzaken	0,3%	-0,1%	-0,8%	0,1%
Nominale dekkingsgraad eind van het jaar	129,5%	124,5%	119,7%	126,8%

De gemiddelde rekenrente behorend bij de verwachte kasstromen van de pensioenuitkeringen is in 2017 gestegen van 1,3% tot 1,5%. In het herstelplan wordt uitgegaan van een onveranderde rentetermijnstructuur DNB. Het over 2017 behaalde rendement van 7,0% is beduidend hoger dan het in het herstelplan verwachte rendement van 3,9%. Door de verhoging van de kostenopslag op de voorziening pensioenverplichtingen van 1,0% naar 1,21% is de dekkingsgraad enigszins verslechterd. Het vermogenstekort is in het derde kwartaal van 2017 opgelost.

Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. De als basis voor de reële rentecurve gehanteerde nominale rentecurve is daarmee gelijk aan de rentetermijnstructuur DNB. De geschatte inflatiecomponent, de break-even inflatie, wordt bepaald door euro inflation linked staatsobligaties, die gekoppeld zijn aan de Europese Harmonized Inflation Consumer Price (excluding tobacco) inflatie-index, te vergelijken met nominale euro staatsobligaties van vergelijkbare looptijden. Hierbij wordt zoveel mogelijk gewerkt met obligaties van de hoogst beschikbare kredietwaardigheid. De op deze wijze bepaalde break-even inflatie wordt verhoogd met een verondersteld verschil tussen looninflatie en prijsinflatie van 0,5 procentpunt.

De reële dekkingsgraad bedraagt 93,9% (2016: 87,1%) en is gebaseerd op een afgeleide reële rekenrente van negatief 0,6% (2016: negatief 0,8%).

De ontwikkeling van de reële dekkingsgraad kan als volgt worden geanalyseerd:

	2017	2016
Reële dekkingsgraad begin van het jaar	87,1%	93,9%
Premies	-0,4%	-0,4%
Pensioenuitkeringen	-0,3%	-0,1%
Indexering pensioenrechten	0,0%	-0,6%
Wijziging rekenrente rentedeel	1,2%	-9,2%
Wijziging rekenrente inflatiedeel	0,4%	-2,4%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	6,2%	7,4%
Wijziging actuariële grondslagen	-0,1%	-1,2%
Overige oorzaken	-0,2%	-0,3%
Reële dekkingsgraad eind van het jaar	93,9%	87,1%

De reële dekkingsgraad geeft een indicatie van het vermogen van het pensioenfonds om in de toekomst de pensioenuitkeringen te verhogen (indexeren) ter compensatie van de inflatie.

De wettelijke reële dekkingsgraad van het pensioenfonds bedraagt 114,6% (2016: 104,3%). De wettelijke reële dekkingsgraad zoals bedoeld in artikel 133b Pensioenwet is gelijk aan de actuele beleidsdekkingsgraad gedeeld door de beleidsdekkingsgraad die ingevolge artikel 137 lid 2b Pensioenwet is vereist voor voorwaardelijke toeslagverlening (indexering) ter hoogte van de minimale verwachtingswaarde voor de groeivoet van het prijsindexcijfer, bedoeld in artikel 23a lid 1a en lid 2 Besluit financieel toetsingskader (FTK) pensioenfondsen. De aldus gedefinieerde wettelijke reële dekkingsgraad komt 20,7 procentpunten (2016: 17,2 procentpunten) hoger uit dan de hiervoor vermelde zuivere reële dekkingsgraad.

Het solvabiliteitsrisico wordt hierna toegelicht aan de hand van de in de solvabiliteitstoets van DNB onderkende risico's. Met uitzondering van het operationele risico, worden deze risico's aangemerkt als financiële risico's.

Rentemismatchrisico

Rentemismatchrisico is het verschil in rentegevoeligheid tussen de portefeuille vastrentende waarden (voornamelijk obligaties) en de pensioenverplichtingen. De rentegevoeligheid van de verplichtingen is als gevolg van de langere looptijden hoger dan die van de portefeuille obligaties. Een daling van de marktrente leidt tot een stijging van de waarde van de pensioenverplichtingen, die slechts voor een deel wordt gecompenseerd door een stijging van de waarde van de portefeuille obligaties.

Door afdekking van het rentemismatchrisico is de vermogenspositie van het pensioenfonds minder gevoelig voor de ontwikkeling van de marktrente. Het rentemismatchrisico wordt beperkt door belegging in obligaties met een relatief lange rentevastperiode.

Het volgende overzicht van de looptijden van de portefeuille vastrentende waarden (nagenoeg alleen obligaties) en de technische voorziening geeft op hoofdlijnen inzicht in het rentemismatchrisico:

	Vast- rentende waarden	Technische voorziening	Netto positie
2017			
Korter dan 1 jaar	401,0	-220,2	180,8
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	979,3	-879,1	100,2
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	1.474,0	-1.098,2	375,8
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	941,5	-2.010,9	-1.069,4
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	738,8	-1.431,0	-692,2
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	48,9	-784,4	-735,5
Langer dan 40 jaar	27,6	-340,8	-313,2
Totaal	4.611,1	-6.764,6	-2.153,5
2016			
Korter dan 1 jaar	369,7	-218,0	151,7
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	1.056,2	-859,6	196,6
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	1.450,2	-1.086,1	364,1
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	1.027,9	-2.057,0	-1.029,1
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	583,5	-1.522,9	-939,4
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	63,5	-851,1	-787,6
Langer dan 40 jaar	14,6	-376,6	-362,0
Totaal	4.565,6	-6.971,3	-2.405,7

De rentegevoeligheid kan worden gemeten aan de hand van de modified duration. Dit is de met de contante waarde van rente en aflossing gewogen gemiddelde looptijd in jaren. De duration mismatch is het verschil tussen de duration van de pensioenverplichtingen en de naar omvang (ten opzichte van de pensioenverplichtingen) gewogen duration van de vastrentende waarden.

De modified duration van de portefeuille vastrentende waarden en de pensioenverplichtingen en de duration mismatch zijn als volgt:

	2017	2016
Vastrentende waarden (op basis van markttrente)	9	9
Pensioenverplichtingen (op basis van rentetermijnstructuur DNB)	17	18
Mismatch bij renteschok van 0,01%	11	12
Mismatch bij renteschok van 1,0%	12	14

Bij de berekening van de modified duration van de vastrentende waarden worden high yield bonds en emerging market debt buiten beschouwing gelaten.

De effectiviteit van de afdekking bedraagt ultimo 2017 ongeveer 36% (2016: ongeveer 33%). Hierbij moet worden opgemerkt dat de toepassing van de UFR-methode voor de discontering van de pensioenverplichtingen een positief effect heeft op dit percentage. Bij hantering van de markttrente voor

zowel de obligaties als de pensioenverplichtingen bedraagt de effectiviteit van de afdekking ultimo 2017 ongeveer 25% (2016: ongeveer 22%).

Als de marktrente met 1,0 procentpunt stijgt, daalt de waarde van de vastrentende waarden ongeveer met de modified duration als percentage. Een stijging van de marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een stijging van de gemiddelde rekenrente (rentetermijnstructuur DNB) ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 procentpunt. Daardoor daalt de waarde van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal de modified duration als percentage.

Een daling van de marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een daling van de gemiddelde rekenrente ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met eveneens ongeveer 0,9 procentpunt. Daardoor stijgt de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal de modified duration als percentage.

Bij een rentestijging daalt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verbetert. Bij een rentedaling stijgt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verslechtert.

Het effect van een daling van de rekenrente volgens de rentetermijnstructuur van DNB met 1,0 procentpunt op de nominale dekkingsgraad is een verslechtering met ongeveer 15 procentpunten (2016: ongeveer 15 procentpunten). Het effect van een stijging van deze rekenrente met 1,0 procentpunt is een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 16 procentpunten (2016: ongeveer 15 procentpunten).

Een daling van de nominale marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een verslechtering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 18 procentpunten (2016: ongeveer 17 procentpunten). Een stijging van de nominale marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 19 procentpunten (2016: ongeveer 18 procentpunten).

Hiervoor is ervan uitgegaan dat de marktrente voor alle looptijden in gelijke mate stijgt of daalt. Er kan echter sprake zijn van verschillen in de rentebeweging voor verschillende looptijden. De lange rente kan bijvoorbeeld sterker stijgen of dalen dan de korte rente. Veranderingen in de rentecurve worden niet gemeten aan de hand van de modified duration, maar hebben wel invloed op de rentemismatch.

Vastgoedrisico en aandelenrisico

Vastgoedrisico is het risico dat de waarde van vastgoed en vastgoedaandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastgoed. De portefeuille vastgoed maakt ongeveer 15% (2016: ongeveer 15%) uit van de totale beleggingen.

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van beursgenoteerd vastgoed van 30% en niet-beursgenoteerd vastgoed van 15%. Een hiermee overeenkomende waardedaling van de totale vastgoedbeleggingen resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 3 procentpunten (2016: ongeveer 4 procentpunten). Een hiermee overeenkomende waardestijging van deze beleggingen daarentegen resulteert in een verbetering van de dekkingsgraad met ongeveer 3 procentpunten (2016: ongeveer 4 procentpunten).

Aandelenrisico is het risico dat de waarde van aandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost aandelen. De aandelenportefeuille maakt ongeveer 30% (2016: ongeveer 32%) uit van de totale beleggingsportefeuille.

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van beursgenoteerde aandelen ontwikkelde markten van 30%, beursgenoteerde aandelen opkomende markten van 40% en niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) van eveneens 40%. Een hiermee overeenkomende waardedaling van de totale portefeuille aandelen resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 13 procentpunten (2016: ongeveer 13 procentpunten). Een hiermee overeenkomende waardestijging van de aandelenportefeuille resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 13 procentpunten (2016: ongeveer 13 procentpunten).

Valutarisico

Valutarisico is het risico dat de waarde van beleggingen verandert als gevolg van veranderingen in valutakoersen.

De valutaverdeling van de beleggingen in vastgoed, aandelen en vastrentende waarden (uitgedrukt in euro's) vóór en na afdekking van het valutarisico is als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vastrentende waarden	Totaal	Valutaafdekking	Nettopositie
2017						
Euro	524,5	442,9	2.164,6	3.132,0	3.327,3	6.459,3
Amerikaanse dollar	339,7	871,7	1.385,7	2.597,1	-1.990,4	606,7
Canadese dollar	-	72,3	82,9	155,2	-112,2	43,0
Australische dollar	86,4	69,2	216,6	372,2	-305,9	66,3
Japanezen yen	67,2	160,9	-	228,1	-149,9	78,2
Britse pond	84,3	214,5	169,8	468,6	-334,9	133,7
Zwitserse frank	11,8	94,2	-	106,0	-	106,0
Zweedse kroon	32,9	45,4	179,7	258,0	-218,6	39,4
Overige valuta's	150,8	673,0	411,8	1.235,6	-	1.235,6
Totaal	1.297,6	2.644,1	4.611,1	8.552,8	215,4	8.768,2
2016						
Euro	454,1	427,5	1.982,8	2.864,4	3.674,3	6.538,7
Amerikaanse dollar	372,9	876,4	1.565,9	2.815,2	-2.477,8	337,4
Canadese dollar	-	86,7	89,2	175,9	-160,4	15,5
Australische dollar	67,0	65,7	221,6	354,3	-345,6	8,7
Japanezen yen	86,1	167,1	0,1	253,3	-211,8	41,5
Britse pond	87,7	230,7	174,3	492,7	-408,5	84,2
Zwitserse frank	15,8	107,8	0,1	123,7	-	123,7
Zweedse kroon	41,5	45,0	179,4	265,9	-248,2	17,7
Overige valuta's	145,4	682,3	352,2	1.179,9	-	1.179,9
Totaal	1.270,5	2.689,2	4.565,6	8.525,3	-178,0	8.347,3

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van de na afdekking resterende positie in vreemde valuta's van ontwikkelde markten ten opzichte van de euro van 20%. De positie in vreemde valuta's van opkomende markten wordt geschokt met 35%. Hiermee overeenkomende dalingen van de valutakoersen ten opzichte van de euro resulteren in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 10 procentpunten (2016: ongeveer 8 procentpunten). Hiermee overeenkomende stijgingen van de valutakoersen resulteren in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 10 procentpunten (2016: ongeveer 8 procentpunten).

Commodityrisico

Commodityrisico is het risico dat de waarde van commoditybeleggingen verandert als gevolg van veranderingen in de marktprijzen van desbetreffende (onderliggende) grondstoffen. Het fonds belegt niet in commodities of commodityderivaten, zodat geen sprake is van commodityrisico.

Kredietrisico

Kredietrisico is het risico dat tegenpartijen hun contractuele verplichtingen aan het pensioenfonds of de beleggingsfondsen waarin het pensioenfonds participeert niet nakomen. Informatie over de kredietwaardigheid van de portefeuille op basis van credit ratings en over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastrentende waarden. Ongeveer 41% (2016: ongeveer 41%) van de totale portefeuille heeft de hoogste rating AAA en ongeveer 17% (2016: ongeveer 15%) van de portefeuille heeft de AA-rating. In de toelichting op de derivatenposities is informatie over de daarvoor verkregen zekerheden vermeld.

Verzekeringstechnisch risico

Het belangrijkste verzekeringstechnisch risico is het langlevensrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer blijven leven dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Door toepassing van de AG-prognosetafels 2016 met correcties voor ervaringssterfte wordt rekening gehouden met een toekomstige verbetering van de levensverwachting. Dit neemt niet weg dat een grote mate van onzekerheid bestaat met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de levensverwachting.

Een ander verzekeringstechnisch risico is het kortlevensrisico. Dit is het risico dat (gewezen) deelnemers en/of pensioengerechtigden eerder overlijden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Dit is met andere woorden het risico dat de hiervoor ontvangen risicopremie en de hiervoor opgenomen technische voorziening onvoldoende zijn om de toekomstige uitkeringen nabestaandenpensioen en wezenpensioen te dekken. De hiervoor in de premie begrepen risicopremie en de hiervoor gevormde technische voorziening worden vastgesteld op basis van de actuele AG prognosetafels met correcties voor ervaringssterfte.

Tenslotte wordt het arbeidsongeschiktheidsrisico onderscheiden. Dit is het risico dat meer deelnemers arbeidsongeschikt worden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie voor arbeidsongeschiktheid, met andere woorden dat de toekomstige premievrije pensioenopbouw en het toekomstige invaliditeitspensioen hoger zijn dan de hiervoor ontvangen risicopremie.

Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat onvoldoende liquide middelen beschikbaar zijn om op korte termijn aan de verplichtingen (voornamelijk de pensioenuitkeringen) te kunnen voldoen. Dit risico is onder normale omstandigheden nagenoeg afwezig, omdat de pensioenuitkeringen voor een belangrijk deel kunnen worden voldaan uit de ontvangen premies en directe beleggingsopbrengsten en bovendien verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille bestaat uit liquide vermogenstitels. Dit neemt niet weg dat ingenomen derivatenposities kunnen leiden tot de contractuele verplichting tot bijstorting. Feitelijk is het liquiditeitsrisico geen onderdeel van het solvabiliteitsrisico, namelijk het risico dat het pensioenfonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. Wel is het zo dat een gedwongen verkoop op korte termijn van illiquide beleggingen veelal een ongunstige prijs tot gevolg heeft, waardoor op de verkoop verlies wordt geleden.

Het totaal van de illiquide beleggingen maakt ongeveer 18% (2016: ongeveer 18%) uit van de totale portefeuille beleggingen. Het liquiditeitsrisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Concentratierisico

Concentratierisico kan optreden als een goede spreiding van beleggingen of pensioenverplichtingen ontbreekt. In het standaardmodel van DNB voor de bepaling van het vereist eigen vermogen is het concentratierisico gelijkgesteld aan nihil. Het pensioenfonds voldoet aan deze veronderstelling van een voldoende gediversifieerde beleggingsportefeuille en een voldoende evenwichtige demografische opbouw van de populatie. In de toelichting op de balanspost vastrentende waarden zijn de posten die meer dan 5% uitmaken van de totale portefeuille vermeld. Amerikaanse, Duitse, Franse en Britse staatsleningen en een beleggingsfonds dat belegt in woninghypotheken maken gezamenlijk ongeveer 49% (2016: ongeveer 47%) uit van de totale portefeuille vastrentende waarden. De actiefpost derivaten heeft volledig betrekking op vijf (2016: vijf) tegenpartijen. De totale marktwaarde van deze contracten komt overeen met ongeveer 5% (2016: ongeveer 1%) van de marktwaarde van de obligatieportefeuille. Voor de derivatenposities zijn in het algemeen voldoende zekerheden verkregen. Het concentratierisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Operationeel risico

Operationeel risico is het risico dat optreedt bij de uitvoering van de activiteiten als gevolg van niet afdoende of falende processen, menselijk gedrag en systemen bij de uitvoeringsorganisaties of als gevolg van externe gebeurtenissen. Het pensioenfonds besteedt de operationele activiteiten uit aan BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. zodat het operationele risico voornamelijk bestaat uit het risico dat de met de BSG-organisatie gemaakte afspraken niet worden nagekomen. Over de beheersing van de processen wordt verantwoording afgelegd, waarbij jaarlijks een ISAE 3402 type II-rapportage wordt overgelegd. Op grond van de Pensioenwet mag het operationeel risico in de solvabiliteitstoets van DNB op nihil worden gesteld, mits geen sprake is van een verhoogd risico. In 2017 (en 2016) is aan deze voorwaarde voldaan.

Actief risico

Actief risico is het risico dat het rendement van een beleggingsportefeuille afwijkt van de voor deze beleggingsportefeuille gehanteerde benchmark. Op basis van een ALM-studie wordt een strategische beleggingsmix bepaald. Ter beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten wordt voor de afzonderlijke beleggingscategorieën binnen de totale beleggingsportefeuille een benchmark bepaald, die worden geaggregeerd op portefeuilleniveau. Door middel van zowel actief beheer van de onderscheiden afzonderlijke beleggingsportefeuilles per assetcategorie (selectie van individuele vermogenstitels) als actief beheer van de totale portefeuille (afwijking van de strategische mix) wordt actief risico aangegaan. Een belangrijke maatstaf voor het actief risico is de tracking error. Door middel van de tracking error wordt de afwijking van het rendement van een beleggingsportefeuille ten opzichte van een benchmarkportefeuille gemeten. De benchmarkportefeuille dient dus als referentiekader voor de beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten. Een hogere tracking error impliceert een hogere mate van actief risico.

De tracking error van de totale portefeuille heeft zich gedurende 2017 rond 0,3% bewogen (2016: tussen 0,3% en 0,4%), waarmee binnen de hiervoor gestelde limiet van 1,25% (2016: 2,5%) is gebleven. Het actief risico wordt op maandbasis gemonitord en bewaakt. In de solvabiliteitstoets van DNB wordt alleen rekening gehouden met het actieve risico in de aandelenportefeuille. Het effect hiervan op het vereist eigen vermogen bedraagt 0,2 procentpunt (2016: 0,1 procentpunt).

Naast de in de solvabiliteitstoets van DNB onderkende risico's wordt nog het indexeringsrisico onderscheiden.

Indexeringsrisico

De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Het bestuur van het pensioenfonds stelt jaarlijks de indexering vast met inachtneming van de financiële positie van het pensioenfonds. Voor de opgebouwde pensioenrechten tot 1 januari 2007 van alle (actieve en gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden tot de leeftijd van 65 jaar geldt echter een onvoorwaardelijke jaarlijkse indexering gelijk aan de verandering van het loonindexcijfer tot maximaal 2,5%.

Indexering van de vanaf 1 januari 2007 opgebouwde pensioenen onder de basispensioenregeling is tot de verandering van het loonindexcijfer onvoorwaardelijk indien en voor zover deze indexering kan worden gefinancierd uit het bedrag van de vrijval van de voorziening pensioenverplichtingen die is bedoeld voor de financiering van de onvoorwaardelijke indexering van opgebouwde pensioenen tot 1 januari 2007 en deze onvoorwaardelijke indexering lager is dan 2,5%.

Indien de verandering van het loonindexcijfer uitkomt boven 2,5%, is voor het meerdere de indexering voorwaardelijk.

Indexeringsrisico is het risico dat de indexeringsambitie niet wordt gerealiseerd als gevolg van tegenvallend rendement op de beleggingen, tegenvallende inflatie, daling van de marktrente en demografische ontwikkelingen.

Door middel van de reële dekkingsgraad kan inzicht worden gegeven in de mate waarin in de toekomst toeslagen kunnen worden toegekend. Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. De aldus berekende reële dekkingsgraad bedraagt 93,9% (2016: 87,1%).

TOELICHTING OP DE REKENING VAN BATEN EN LASTEN

(bedragen in miljoenen euro's)

Baten en lasten pensioenactiviteiten

13 Premies

	2017	2016
Werkgeversdeel	9,3	9,5
Werknemersdeel	51,9	51,6
Reguliere premie basispensioenregeling	61,2	61,1
Extra premie werkgever	-	94,0
Totaal premie basispensioenregeling	61,2	155,1
Premie nettopensioenregeling	0,2	0,2
Totaal	61,4	155,3

De extra premie werkgever van EUR 94,0 miljoen in 2016 vloeide voort uit de overschotten- en tekortenregeling. De extra premie was bedoeld om onder de wettelijke regels voor toekomstbestendig indexeren 0,2% aanvullende indexering te kunnen toekennen.

De premie nettopensioenregeling heeft betrekking op de risicoverzekering (het risico van overlijden van de deelnemer vóór de pensioendatum) als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige regeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum.

De feitelijke premie, exclusief de premie voor risico deelnemers (inleg beschikbare-premieregeling), bedraagt EUR 61,4 miljoen (2016: EUR 155,3 miljoen).

De kostendekkende premie zoals bedoeld in artikel 128 lid 1 Pensioenwet, exclusief de premie voor risico deelnemers, bedraagt EUR 79,5 miljoen (2016: EUR 72,2 miljoen).

De gedempt kostendekkende premie, exclusief de premie voor risico deelnemers, zoals bedoeld in artikel 128 lid 2 Pensioenwet bedraagt EUR 53,3 miljoen (2016: EUR 53,1 miljoen).

De kostendekkende premie en de gedempt kostendekkende premie, exclusief de premie voor risico deelnemers, zijn als volgt samengesteld:

	Kosten- dekkende premie	Gedempt kosten- dekkende premie
2017		
Pensioenopbouw (inclusief excassokosten)	52,2	21,5
Onvoorwaardelijke toekomstige indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	10,5	8,3
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (exclusief excasso- kosten)	2,6	2,6
Solvabiliteitsopslag	14,2	6,8
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	14,1
Totaal	79,5	53,3
2016		
Pensioenopbouw (inclusief excassokosten)	48,2	22,5
Onvoorwaardelijke toekomstige indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	8,7	8,3
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (exclusief excasso- kosten)	2,0	2,0
Solvabiliteitsopslag	13,3	5,4
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	14,9
Totaal	72,2	53,1

De kostendekkende premie wordt berekend op basis van de door DNB vastgestelde en gepubliceerde renteterminstructuur ultimo vorig verslagjaar. De afgeleide gemiddelde marktrente voor de kostendekkende premie bedraagt 1,6% (2016: 2,0%).

De gedempt kostendekkende premie wordt berekend op basis van het verwachte reële rendement op de strategische beleggingsportefeuille van 2,5% (2016: 2,4%).

De feitelijke premie wordt jaarlijks getoetst aan een gedempt kostendekkende premie. De feitelijke premie, exclusief de premie voor risico deelnemers (inleg beschikbare-premieregeling), is EUR 8,1 miljoen hoger (2016: EUR 102,2 miljoen hoger) dan de gedempt kostendekkende premie. Hiervan had in 2016 een bedrag van EUR 94,0 miljoen betrekking op de extra premie uit hoofde van de overschotten- en tekortenregeling.

De feitelijke premie, inclusief de premie voor risico deelnemers van EUR 13,1 miljoen (2016: EUR 12,5 miljoen), bedraagt EUR 74,5 miljoen (2016: EUR 167,8 miljoen). De totale feitelijke premie is eveneens EUR 8,1 miljoen (2016: EUR 102,2 miljoen) hoger dan de totale gedempt kostendekkende premie.

14 Premies voor risico deelnemers

De premies voor risico deelnemers hebben betrekking op de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige pensioenregeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum.

	2017	2016
Totaal	13,1	12,5

15 Waardeoverdrachten voor risico pensioenfonds

Dit betreft inkomende bedragen uit hoofde van overgenomen pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds.

	2017	2016
Inkomende waardeoverdrachten	0,2	0,2
Uitgaande waardeoverdrachten	-	-
Saldo	0,2	0,2

16 Waardeoverdrachten voor risico deelnemers

Dit betreft uitgaande bedragen uit hoofde van overgedragen pensioenverplichtingen voor risico deelnemers.

	2017	2016
Inkomende waardeoverdrachten	-	-
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,2	-0,1
Saldo	-0,2	-0,1

17 Pensioenopbouw

Onder pensioenopbouw is opgenomen de actuarieel berekende nominale waarde van de diensttijd-opbouw. Dit is het effect op de voorziening pensioenverplichtingen van de in het verslagjaar opgebouwde nominale rechten ouderdomspensioen. De pensioenopbouw wordt berekend op basis van de rentetermijnstructuur DNB primo verslagjaar.

	2017	2016
Pensioenopbouw actieve deelnemers	62,2	56,4
Toekomstige pensioenuitvoeringskosten	0,5	0,5
Totaal	62,7	56,9

18 Indexering

Onder indexering is opgenomen het verschil tussen de toegekende indexering en de vrijval van de ingebouwde inflatiedekking.

	2017	2016
Indexering pensioenrechten	-104,8	-102,1
Vrijval ingebouwde inflatiedekking	77,9	76,3
Saldo (bate)	-26,9	-25,8

Pensioenrechten waarop de maximale onvoorwaardelijke indexering van 2,5% (ingebouwde inflatiedekking) van toepassing is, zijn per 1 januari 2018 verhoogd met 1,4% (1 januari 2017 verhoogd met 1,7%). De overige pensioenrechten zijn per 1 januari 2018 verhoogd met 1,4% (1 januari 2017 verhoogd met 1,7%, waarvan 1,5% is verwerkt in 2016 en 0,2% in 2017).

19 Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de rentetermijnstructuur DNB per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode.

	2017	2016
Totaal	-15,0	-3,8

De in het verslagjaar aan de voorziening pensioenverplichtingen toegevoegde rente is gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,22% (2016: negatief 0,06%).

20 Wijziging rekenrente

De waarde van de pensioenverplichtingen verandert onder invloed van veranderingen in de rekenrente.

	2017	2016
Totaal	85,7	-569,1

De afgeleide rekenrente is in 2017 gestegen van 1,3% tot 1,5% en in 2016 gedaald van 1,7% tot 1,3%.

21 Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

Toekomstige pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten worden vooraf actuarieel berekend en opgenomen in de voorziening pensioenverplichtingen. De hieronder opgenomen afname van de voorziening betreft het bedrag dat vrijkomt ten behoeve van de financiering van de pensioenen en kosten van de verslagperiode.

	2017	2016
Onttrekking pensioenuitkeringen	206,6	202,2
Onttrekking pensioenuitvoeringskosten	2,1	2,0
Totaal	208,7	204,2

22 Pensioenrechten waardeoverdrachten

Dit betreft de toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van pensioenrechten met betrekking tot inkomende waardeoverdrachten.

	2017	2016
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-0,2	-0,2
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	-	-
Saldo	-0,2	-0,2

23 Wijziging actuariële grondslagen

De actuariële grondslagen zijn de uitgangspunten en veronderstellingen waarop de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen is gebaseerd. Onder wijziging actuariële grondslagen is het effect van aanpassing van de bestandsgrondslagen, economische grondslagen en kostengrondslagen op de voorziening opgenomen.

	2017	2016
Kostenvoorziening	-14,0	-
Levensverwachting	-	-39,0
Overig	-	-20,1
Totaal	-14,0	-59,1

De kostenvoorziening is in 2017 verhoogd van 1,0% tot 1,21% van de pensioenverplichtingen. Reden hiervoor is dat BSG Pension Management B.V. vanaf 1 januari 2017 omzetbelasting moet berekenen over haar dienstverlening aan het pensioenfonds als gevolg van de beëindiging per dezelfde datum van de fiscale entiteit, waarvan het pensioenfonds en de uitvoeringsorganisatie beide deel uitmaakten. Bovendien kan als gevolg van de beëindiging van de fiscale entiteit de op de andere kosten drukkende omzetbelasting niet meer worden teruggevorderd.

Ultimo 2016 is overgegaan op nieuwe AG-prognosetafels. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren zijn eveneens opnieuw vastgesteld.

De andere wijziging in de actuariële grondslagen in het verslagjaar 2016 van EUR 20,1 miljoen had betrekking op de verhoging van het veronderstelde leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen van tweeënhalf jaar tot drie jaar.

24 Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen

Onder overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen zijn opgenomen: actuariële resultaten en mutaties in de pensioenverplichtingen die niet onder een ander hoofd zijn opgenomen.

	2017	2016
Actuariële resultaten	1,1	-5,0
Totaal	1,1	-5,0

De actuariële resultaten zijn als volgt samengesteld:

	2017	2016
Langlevenrisico	-1,4	7,2
Kortlevenrisico	-2,9	1,0
Resultaat op sterfte	-4,3	8,2
Resultaat op arbeidsongeschiktheid	3,0	-7,1
Resultaat op flexibele keuzemogelijkheden	2,4	-6,1
Totaal	1,1	-5,0

25 Pensioenuitkeringen voor risico pensioenfonds

	2017	2016
Ouderdomspensioen	165,7	162,2
Nabestaandenpensioen	35,4	34,6
Wezenpensioen	0,5	0,5
Invalideitpensioen	6,1	5,5
Pensioenuitkeringen basispensioenregeling	207,7	202,8
Pensioenuitkeringen nettopensioenregeling	-	-
Totaal	207,7	202,8

De pensioenuitkeringen nettopensioenregeling hebben betrekking op de risicoverzekering (het risico van overlijden van de deelnemer vóór de pensioendatum) als onderdeel van de nettopensioenregeling. De pensioenuitkeringen bedragen EUR 13 duizend (2016: EUR 13 duizend).

26 Pensioenuitkeringen voor risico deelnemers

Dit betreft de variabele pensioenuitkeringen met betrekking tot de nettopensioenregeling.

	2017	2016
Totaal	-	-

De pensioenuitkeringen bedragen EUR 22 duizend (2016: nihil).

27 Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers heeft betrekking op de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige pensioenregeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum.

	2017	2016
Inleg premies	12,9	12,4
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,2	-0,1
Beleggingsresultaat	1,5	2,2
Pensioenuitkeringen	-	-
Totaal	14,2	14,5

De pensioenuitkeringen bedragen EUR 22 duizend (2016: nihil).

28 Pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfonds

Onder pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfonds zijn opgenomen de kosten met betrekking tot de uitvoering van de basispensioenregeling en de risicoverzekering als onderdeel van de nettopensioenregeling. De kosten van vermogensbeheer zijn hierin niet begrepen. De kosten van bestuur en financieel beheer worden toegerekend aan pensioenuitvoering en vermogensbeheer.

	2017	2016
Kosten pensioenuitvoering en bestuursondersteuning	4,5	3,8
Overige kosten	1,0	1,1
Totaal vóór toerekening aan vermogensbeheer	5,5	4,9
Toegerekend aan vermogensbeheer	-0,9	-0,8
Totaal	4,6	4,1

Een deel van de kosten van bestuur en financieel beheer kan direct worden toegerekend aan pensioenuitvoering of vermogensbeheer. De kosten die niet direct toerekenbaar zijn, worden in de verhouding 60:40 (2016: 60:40) verdeeld over pensioenuitvoering en vermogensbeheer.

De kostenstijging wordt voor het grootste deel veroorzaakt door de vanaf 1 januari 2017 over de dienstverlening door BSG Pension Management B.V. berekende omzetbelasting.

29 Pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers

Dit betreft de kosten met betrekking tot de uitvoering van de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige pensioenregeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum. De kosten van vermogensbeheer zijn hierin niet begrepen.

	2017	2016
Totaal	0,1	0,1

Baten en lasten beleggingsactiviteiten

30 Beleggingsopbrengsten

De beleggingsopbrengsten kunnen als volgt worden weergegeven:

	Direct	Prijs- verande- ring	Valuta- verande- ring	Totaal
2017				
Vastgoed	6,8	105,5	-59,9	52,4
Aandelen	-	456,2	-168,8	287,4
Aandelenderivaten	-	-	-	-
Vastrentende waarden	-	68,6	-198,0	-129,4
Rentederivaten	-	-	-	-
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	6,8	630,3	-426,7	210,4
Valutaderivaten	-	-	367,2	367,2
Totaal vóór kosten	6,8	630,3	-59,5	577,6
Kosten van vermogensbeheer				-6,6
Totaal				571,0
2016				
Vastgoed	13,4	59,6	14,3	87,3
Aandelen	-	184,2	61,8	246,0
Aandelenderivaten	-	-4,1	-	-4,1
Vastrentende waarden	-	333,3	76,7	410,0
Rentederivaten	-	-1,9	-	-1,9
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	13,4	571,1	152,8	737,3
Valutaderivaten	-	-	-120,3	-120,3
Totaal vóór kosten	13,4	571,1	32,5	617,0
Kosten van vermogensbeheer				-6,3
Totaal				610,7

De directe beleggingsopbrengsten betreffen rente en door beleggingsfondsen uitgekeerd dividend.

De indirecte beleggingsopbrengsten betreffen waardeveranderingen inclusief valutakoersverschillen en zijn hiervoor verbijzonderd naar prijsveranderingen en valutaveranderingen.

De hiervoor weergegeven kosten van vermogensbeheer betreffen de rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten. De kosten die ten laste van beleggingsfondsen komen zijn hierin niet begrepen, maar zijn onderdeel van de waardeveranderingen. De ten laste van de beleggingsfondsen komende kosten kunnen worden onderscheiden in kosten van vermogensbeheer (vergoeding beheer beleggingen, bewaarloon en overige kosten) en transactiekosten. In de waardeveranderingen van derivaten zijn eveneens transactiekosten begrepen.

De kosten van vermogensbeheer die direct ten laste van het pensioenfonds komen, kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	2017	2016
Beheer beleggingen	3,7	3,5
Advies	1,9	1,8
Overig	0,1	0,2
Totaal vóór toerekening kosten bestuur en financieel beheer	5,7	5,5
Toegerekende kosten bestuur en financieel beheer	0,9	0,8
Totaal	6,6	6,3

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	Kosten vermogensbeheer	Transactie-kosten fondsen	Toe- en uittreedvergoeding
2017			
Vastgoed	11,4	1,1	0,3
Aandelen	13,4	5,2	1,2
Vastrentende waarden	9,9	10,3	0,5
Totaal beleggingsfondsen	34,7	16,6	2,0
Aandelenderivaten	-	-	-
Rentederivaten	-	-	-
Valutaderivaten	-	0,9	0,9
Totaal	34,7	17,5	2,9
2016			
Vastgoed	7,9	1,0	0,4
Aandelen	10,2	4,4	1,5
Vastrentende waarden	9,6	10,7	0,8
Totaal beleggingsfondsen	27,7	16,1	2,7
Aandelenderivaten	-	-	-
Rentederivaten	-	-	-
Valutaderivaten	-	0,8	0,8
Totaal	27,7	16,9	3,5

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen slechts door middel van schattingen worden vastgesteld. Dit geldt vooral voor de onderliggende transactiekosten van beleggingsfondsen. Indien de transactiekosten met betrekking tot beleggingsfondsen worden geïnterpreteerd als de aan deze beleggingsfondsen betaalde toe- en uittreedvergoedingen, kunnen deze zonder gebruikmaking van schattingen worden bepaald.

31 Overige baten en lasten beleggingsactiviteiten

	2017	2016
Resultaat deelnemingen	0,4	0,3
Opslag termijnbetaling	1,3	1,1
Totaal overige baten	1,7	1,4
Rente banktegoeden in rekening-courant	-	-0,1
Resultaat op vermogensbeheerkosten beleggingen voor risico deelnemers	-	-
Totaal	1,7	1,3

Het resultaat op vermogensbeheerkosten voor risico deelnemers bedraagt EUR 26 duizend (2016: negatief EUR 1 duizend). Dit betreft het verschil tussen de aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten van EUR 45 duizend (2016: EUR 44 duizend) en de door het pensioenfonds aan de beleggingsfondsen berekende kosten van EUR 71 duizend (2016: EUR 43 duizend), die dienen ter dekking van de kosten.

32 Beleggingsresultaat voor risico deelnemers

	Direct	Waarde- verandering	Totaal
2017			
Vastgoed	-	0,1	0,1
Aandelen	-	1,8	1,8
Vastrentende waarden	-	-0,4	-0,4
Totaal	-	1,5	1,5
2016			
Vastgoed	-	0,1	0,1
Aandelen	-	1,1	1,1
Vastrentende waarden	-	1,0	1,0
Totaal	-	2,2	2,2

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen als volgt worden gespecificeerd (in duizenden euro's):

	Kosten vermogens- beheer	Transactie- kosten fondsen	Toe- en uittreed- vergoeding
2017			
Vastgoed	8	6	4
Aandelen	57	30	20
Vastrentende waarden	44	66	29
Totaal	109	102	53
2016			
Vastgoed	4	3	1
Aandelen	32	17	9
Vastrentende waarden	30	45	13
Totaal	66	65	23

Deze kosten kunnen slechts door middel van schattingen worden vastgesteld. Dit geldt vooral voor de transactiekosten. Indien deze worden geïnterpreteerd als de aan de beleggingsfondsen betaalde toe- en uittreedvergoedingen, kunnen deze zonder gebruikmaking van schattingen worden bepaald.

Actuariële analyse van het resultaat

Het resultaat kan als volgt worden geanalyseerd naar technische winst- en verliesbronnen:

	2017	2016
Resultaat op beleggingen en verplichtingen	673,4	46,7
Resultaat op premies	-6,0	93,7
Resultaat op waardeoverdrachten	-	-
Resultaat op pensioenuitkeringen	-1,1	-0,6
Resultaat op pensioenuitvoeringskosten	2,2	2,6
Wijziging actuariële grondslagen	-14,0	-59,1
Actuariële resultaten basispensioenregeling	0,9	-5,2
Actuariële resultaten nettopensioenregeling	0,2	0,2
Resultaat op indexering	-26,9	-25,8
Overige resultaten	0,1	-
Resultaat voor risico pensioenfonds	628,8	52,5
Resultaat voor risico deelnemers	-	-
Totaal	628,8	52,5

Resultaat op beleggingen en verplichtingen

	2017	2016
Resultaat beleggingsactiviteiten exclusief vastrentende waarden	504,1	278,7
Resultaat vastrentende waarden exclusief valutaresultaat	68,6	333,3
Totaal resultaat beleggingsactiviteiten	572,7	612,0
Resultaat op vermogensbeheerkosten beleggingen voor risico deelnemers	-	-
Resultaat beleggingen voor risico pensioenfonds	572,7	612,0
Benodigde rente voorziening pensioenverplichtingen	15,0	3,8
Wijziging rekenrente voorziening pensioenverplichtingen	85,7	-569,1
Totaal	673,4	46,7

Het resultaat op beleggingen en verplichtingen is gelijk aan het resultaat beleggingsactiviteiten verminderd met de technisch benodigde interest. Het rendement op de totale beleggingsportefeuille over 2017 bedraagt 7,0% tegen 7,9% over 2016. De rentetoevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen is in 2017 gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,22% (2016: negatief 0,06%). Dit is de éénjaarsrente volgens de rentetermijnstructuur primo verslagjaar. De afgeleide rekenrente is in 2017 gestegen van 1,3% tot 1,5% en is in 2016 gedaald van 1,7% tot 1,3%.

Resultaat op premies

	2017	2016
Reguliere premies basispensioenregeling	61,2	61,1
Extra premie werkgever basispensioenregeling	-	94,0
Premies nettopensioenregeling	0,2	0,2
Totaal premies voor risico pensioenfonds	61,4	155,3
Beschikbaar voor administratiekosten	-3,7	-3,7
Beschikbaar voor excassokosten	-1,5	-1,5
Beschikbaar voor pensioenopbouw	56,2	150,1
Pensioenopbouw actieve deelnemers	-62,2	-56,4
Totaal	-6,0	93,7

Resultaat op waardeoverdrachten

	2017	2016
Inkomende waardeoverdrachten	0,2	0,2
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-0,2	-0,2
Resultaat op inkomende waardeoverdrachten	-	-
Uitgaande waardeoverdrachten	-	-
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	-	-
Resultaat op uitgaande waardeoverdrachten	-	-
Totaal	-	-

Resultaat op pensioenuitkeringen

	2017	2016
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen	206,6	202,2
Werkelijke pensioenuitkeringen	-207,7	-202,8
Totaal	-1,1	-0,6

Resultaat op pensioenuitvoeringskosten

	2017	2016
Kostenopslag in premies jaar (administratiekosten en excassokosten)	5,2	5,2
Toevoeging voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	-0,5	-0,5
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	2,1	2,0
Totaal beschikbaar voor pensioenuitvoeringskosten	6,8	6,7
Werkelijke pensioenuitvoeringskosten	-4,6	-4,1
Totaal	2,2	2,6

Wijziging actuariële grondslagen

	2017	2016
Kostenvoorziening	-14,0	-
Levensverwachting	-	-39,0
Overige actuariële grondslagen	-	-20,1
Totaal	-14,0	-59,1

De kostenvoorziening is in 2017 verhoogd van 1,0% tot 1,21% van de pensioenverplichtingen. Reden hiervoor is dat BSG Pension Management B.V. vanaf 1 januari 2017 omzetbelasting moet berekenen over haar dienstverlening aan het pensioenfonds als gevolg van de beëindiging per dezelfde datum van de fiscale entiteit, waarvan het pensioenfonds en de uitvoeringsorganisatie beide deel uitmaakten. Bovendien kan als gevolg van de beëindiging van de fiscale entiteit de op de andere kosten drukkende omzetbelasting niet meer worden teruggevorderd.

Ultimo 2016 is overgegaan op nieuwe AG-prognosetafels. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren zijn eveneens opnieuw vastgesteld.

De andere wijziging in de actuariële grondslagen in 2016 van EUR 20,1 miljoen had betrekking op de verhoging van het veronderstelde leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen van tweeënhalf jaar tot drie jaar.

Actuariële resultaten basispensioenregeling

	2017	2016
Sterfte	-4,5	8,0
Arbeidsongeschiktheid	3,0	-7,1
Flexibele keuzemogelijkheden	2,4	-6,1
Totaal	0,9	-5,2

Actuariële resultaten nettopensioenregeling

	2017	2016
Kortlevenrisico	0,2	0,2
Totaal	0,2	0,2

Het resultaat op kortlevenrisico heeft betrekking op de risicoverzekering als onderdeel van de netto-pensioenregeling.

Resultaat op indexering

	2017	2016
Vrijval ingebouwde inflatiedekking	77,9	76,3
Indexering pensioenrechten	-104,8	-102,1
Totaal	-26,9	-25,8

De indexering van de pensioenrechten van actieve deelnemers en de indexering van de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten worden gefinancierd uit de reserves van het pensioenfonds. Zij vinden hun oorsprong in het overrendement.

Overige resultaten

	2017	2016
Resultaat op pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers	0,1	-
Resultaat op vermogensbeheerkosten voor risico deelnemers	-	-
Totaal	0,1	-

Het resultaat op pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers bedraagt EUR 96 duizend (2016: EUR 15 duizend). Dit is het verschil tussen de kostenopslag in de premies van EUR 175 duizend (2016: EUR 124 duizend) en de werkelijke kosten van EUR 79 duizend (2016: EUR 109 duizend).

Het resultaat op vermogensbeheerkosten voor risico deelnemers bedraagt EUR 26 duizend (2016: negatief EUR 1 duizend) en betreft het verschil tussen de aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten van EUR 45 duizend (2016: EUR 44 duizend) en de door het pensioenfonds aan de beleggingsfondsen berekende kosten van EUR 71 duizend (2016: EUR 43 duizend).

Resultaat voor risico deelnemers

	2017	2016
Premies ten behoeve van inleg	12,9	12,4
Kostenopslag	0,2	0,1
Totaal premies	13,1	12,5
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,2	-0,1
Pensioenuitkeringen	-	-
Pensioenuitvoeringskosten	-0,1	-0,1
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen	-14,2	-14,5
Beleggingsresultaat	1,5	2,2
Resultaat op pensioenuitvoeringskosten	0,1	-
Ten gunste van resultaat voor risico pensioenfonds	-0,1	-
Totaal	-	-

De pensioenuitkeringen bedragen EUR 22 duizend (2016: nihil).

Het resultaat op pensioenuitvoeringskosten bedraagt EUR 96 duizend (2016: EUR 15 duizend). De kostenopslag in de premies bedraagt EUR 175 duizend (2016: EUR 124 duizend) en de werkelijke kosten bedragen EUR 79 duizend (2016: EUR 109 duizend). Het totaal resultaat voor risico deelnemers bedraagt voor het pensioenfonds in alle gevallen nihil.

Overige informatie

Verbonden partijen

De volgende rechtspersonen en natuurlijke personen worden aangemerkt als verbonden partijen:

- de aangesloten onderneming KLM N.V. (werkgever);
- de bestuursleden van het pensioenfonds en hun nauwe verwanten;
- de onafhankelijke, externe voorzitter van het pensioenfonds;
- de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group bestaande uit Blue Sky Group Holding B.V., BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V.;
- de directieleden van de vier Blue Sky Group-vennootschappen en hun nauwe verwanten.

Tussen het pensioenfonds en de werkgever is een uitvoeringsovereenkomst inzake de financiering en de uitvoering van de pensioenregeling gesloten. Een samenvatting van de uitvoeringsovereenkomst is opgenomen in de paragraaf Financiering en premie van de algemene toelichting op pagina 56.

Het pensioenfonds heeft geen leningen verstrekt aan bestuursleden en heeft ook anderszins geen vorderingen op bestuursleden. Inzake de beloning van bestuurders wordt verwezen naar de paragraaf Bezoldiging bestuurders hierna.

Het beheer van het pensioenfonds (pensioenuitvoering, bestuursondersteuning en vermogensbeheer) is ondergebracht bij Blue Sky Group. Het pensioenfonds bezit gezamenlijk met Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM en Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel alle aandelen in Blue Sky Group Holding B.V. (elk eenderde deel).

De dienstverlening aan de aandeelhouders maakt ongeveer 76% (2016: ongeveer 76%) uit van de omzet (geconsolideerd) van Blue Sky Group. De overeenkomsten van dienstverlening zijn afgesloten op basis van marktconforme tarieven.

Er zijn geen transacties van betekenis met verbonden partijen die niet onder normale marktvoorwaarden zijn aangegaan.

Medewerkers

Het pensioenfonds heeft geen personeel in dienst.

Bezoldiging bestuurders

De bezoldiging van de leden van het bestuur (inclusief de voorzitter) bedraagt totaal EUR 110 duizend (2016: EUR 104 duizend).

Honorarium accountant

De aan het verslagjaar toegerekende accountants-honoraria zoals bedoeld in artikel 382a Titel 9, Boek 2 BW bedragen totaal EUR 74 duizend (2016: EUR 72 duizend) en hebben volledig betrekking op de controle van de jaarrekening en de jaarstaten DNB.

Belastingen

Het pensioenfonds is op grond van de aard van de activiteiten vrijgesteld van belastingheffing voor de vennootschapsbelasting.

Toeziachter

Evenals voorgaande jaren is geen sprake van door DNB genomen corrigerende maatregelen ingevolge artikel 96 Pensioenwet.

Gebeurtenissen na balansdatum

Arbeidsvoorwaardelijke partijen zijn in december 2017 overeengekomen dat met ingang van 1 januari 2018 de financiering van de pensioenregeling wordt gebaseerd op het zogenaamde Collective Defined Contribution systeem (CDC). Dit betekent dat voor een langere periode een vaste premie-methodiek wordt toegepast en de overschotten- en tekortenregeling vervalt. In verband hiermee is een eenmalige premiestorting (bruidsschat) van EUR 194,0 miljoen overeengekomen. Dit bedrag is inclusief de in de jaarrekening 2016 verwerkte extra premie van EUR 94,0 miljoen die voortvloeyde uit toepassing van de overschotten- en tekortenregeling in dat jaar. De hierboven overeengekomen extra premie van EUR 100,0 miljoen wordt in de rekening van baten en lasten over 2018 verwerkt.

De totale bruidsschat van EUR 194,0 miljoen wordt in 2018 aangewend voor de vorming van een bestemmingsreserve toeslagendepot overeenkomstig artikel 15a van het Besluit financieel toetsingskader (FTK) pensioenfondsen. Het toeslagendepot wordt gevormd vanuit de in 2016 gevormde bestemmingsreserve CDC-regeling van EUR 94,0 miljoen en de extra overeengekomen premie van EUR 100,0 miljoen.

Amstelveen, 1 juni 2018

Het bestuur van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM,

A. Balm
W.J.J. Hartog
mr. P.J.M. Jansen
R. ter Lingen

ir. A. Oudshoorn
drs. H.A. van der Pol
E. van Zwol

namens het bestuur,

W.J.J. Hartog
vicevoorzitter

E. van Zwol
vicevoorzitter

OVERIGE GEGEVENS

Bestemming van het resultaat

In de statuten is geen bepaling opgenomen over de wijze waarop het resultaat moet worden verdeeld. Het resultaat wordt jaarlijks geheel ten gunste dan wel ten laste van de reserves gebracht. Overeenkomstig de in de ABTN vastgelegde regeling wordt een deel van het resultaat toegevoegd of onttrokken aan de algemene reserve.

Actuariële verklaring

Opdracht

Door Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM te Amstelveen is aan Towers Watson Netherlands B.V. de opdracht verleend tot het afgeven van een actuariële verklaring als bedoeld in de Pensioenwet over het boekjaar 2017.

Onafhankelijkheid

Als waarmederkend actuaaris ben ik onafhankelijk van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, zoals vereist conform artikel 148 van de Pensioenwet. Ik verricht geen andere werkzaamheden voor het pensioenfonds.

Gegevens

De gegevens waarop mijn onderzoek is gebaseerd, zijn verstrekt door en tot stand gekomen onder de verantwoordelijkheid van het bestuur van het pensioenfonds.

Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie heb ik mij gebaseerd op de financiële gegevens die ten grondslag liggen aan de jaarrekening.

Afstemming accountant

Op basis van de door mij en de accountant gehanteerde Handreiking heeft afstemming plaatsgevonden over de werkzaamheden en de verwachtingen bij de controle van het boekjaar.

Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie als geheel heb ik de materialiteit bepaald op € 70 miljoen. Met de accountant ben ik overeengekomen om geconstateerde afwijkingen boven € 3,5 miljoen te rapporteren. Deze afspraken zijn vastgelegd en de uitkomsten van mijn bevindingen zijn met de accountant besproken.

Ik heb voorts gebruik gemaakt van de door de accountant in het kader van de jaarrekeningcontrole onderzochte basisgegevens. De accountant van het pensioenfonds heeft mij geïnformeerd over zijn bevindingen ten aanzien van de betrouwbaarheid (materiële juistheid en volledigheid) van de basisgegevens en de overige uitgangspunten die voor mijn oordeel van belang zijn.

Werkzaamheden

Ter uitvoering van de opdracht heb ik, conform mijn wettelijke verantwoordelijkheid zoals beschreven in artikel 147 van de Pensioenwet, onderzocht of is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet. De door het pensioenfonds verstrekte administratieve basisgegevens zijn zodanig dat ik die gegevens als uitgangspunt van de door mij beoordeelde berekeningen heb aanvaard.

Als onderdeel van de werkzaamheden voor de opdracht heb ik onder meer onderzocht of:

- de technische voorzieningen, het minimaal vereist eigen vermogen en het vereist eigen vermogen toereikend zijn vastgesteld;
- de kostendekkende premie voldoet aan de gestelde wettelijke vereisten;
- het beleggingsbeleid in overeenstemming is met de prudent-person regel.

Voorts heb ik mij een oordeel gevormd over de vermogenspositie van het pensioenfonds. Daarbij heb ik mij gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen en is mede het financieel beleid van het pensioenfonds in aanmerking genomen.

Mijn onderzoek heb ik zodanig uitgevoerd, dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen dat de resultaten geen onjuistheden van materieel belang bevatten.

De beschreven werkzaamheden en de uitvoering daarvan zijn in overeenstemming met de binnen het Koninklijk Actuarieel Genootschap geldende normen en gebruiken en vormen naar mijn mening een deugdelijke grondslag voor mijn oordeel.

Oordeel

De technische voorzieningen zijn, overeenkomstig de beschreven berekeningsregels en uitgangspunten, als geheel gezien, toereikend vastgesteld. Het eigen vermogen van het pensioenfonds is op de balansdatum hoger dan het wettelijk vereist eigen vermogen.

Met inachtneming van het voorafgaande heb ik mij ervan overtuigd dat is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet.

De beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds op balansdatum is ten minste gelijk aan de dekkingsgraad bij het vereist eigen vermogen.

Mijn oordeel over de vermogenspositie van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM is gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen. De vermogenspositie is naar mijn mening goed. Daarbij is in aanmerking genomen dat de mogelijkheden tot het realiseren van de beoogde toeslagen toereikend zijn.

Amstelveen, 1 juni 2018

drs. H. Zaghdoudi AAG
Verbonden aan Towers Watson Netherlands B.V.

Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Aan: het bestuur van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen jaarrekening 2017

Ons oordeel

Naar ons oordeel geeft de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en samenstelling van het vermogen van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM per 31 december 2017 en van het resultaat en de kasstromen over 2017, in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 van het in Nederland geldende Burgerlijk Wetboek (BW).

Wat we gecontroleerd hebben

Wij hebben de jaarrekening 2017 van Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM ('de Stichting') te Amstelveen gecontroleerd.

De jaarrekening omvat:

1. de balans per 31 december 2017;
2. de rekening van baten en lasten over 2017;
3. het kasstroomoverzicht over 2017; en
4. de toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en overige toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij zijn onafhankelijk van de Stichting zoals vereist in de Wet toezicht accountantsorganisaties (Wta), de Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Controleaanpak

Samenvatting

MATERIALITEIT

- Materialiteit van EUR 70 miljoen
- 0,8% van het pensioenvermogen

KERNPUNTEN

- De waardering van beleggingen
- De waardering van technische voorzieningen

GOEDKEUREND OORDEEL

Materialiteit

Op basis van onze professionele oordeelsvorming hebben wij de materialiteit voor de jaarrekening als geheel bepaald op EUR 70 miljoen (2016: EUR 69 miljoen). Voor de bepaling van de materialiteit wordt uitgegaan van het pensioenvermogen. De materialiteit is 0,8% van het pensioenvermogen in 2017 (2016: 0,8%). Wij beschouwen het pensioenvermogen als de meest geschikte benchmark, omdat het pensioenvermogen een bepalende factor is in de berekening van de beleidsdekkingsgraad die de financiële positie van de Stichting weergeeft. Wij houden ook rekening met afwijkingen en/of mogelijke afwijkingen die naar onze mening voor de gebruikers van de jaarrekening om kwalitatieve redenen materieel zijn.

Wij hebben met het bestuur afgesproken dat wij tijdens onze controle geconstateerde afwijkingen boven de EUR 3,5 miljoen rapporteren aan het bestuur alsmede kleinere afwijkingen die naar onze mening om kwalitatieve redenen relevant zijn.

Reikwijdte van de controle

Uitbesteding van bedrijfsprocessen aan dienstverleners

De Stichting heeft het beheer van de beleggingen uitbesteed aan BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. De pensioenadministratie is uitbesteed aan BSG Pension Management B.V. De jaarrekening wordt opgesteld op basis van informatie over de beleggingen en beleggingsopbrengsten die is verstrekt door BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. en informatie over de technische voorzieningen, premiebijdragen en pensioenuitkeringen en overige financiële posten die is verstrekt door BSG Pension Management B.V.

Gegeven onze eindverantwoordelijkheid voor het oordeel zijn wij verantwoordelijk voor het verwerven van inzicht in de aard en de significantie van de door de dienstverleners verleende diensten en in het effect ervan op de voor de controle relevante interne beheersing van de Stichting. Op basis hiervan identificeren wij de risico's op een afwijking van materieel belang en zetten wij controlewerkzaamheden op en voeren wij deze uit om op deze risico's in te spelen.

Bij de uitvoering van onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden en bevindingen van andere onafhankelijke accountants inzake de voor de Stichting relevante interne beheersingsmaatregelen van BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V., zoals weergegeven in de specifiek daarvoor opgestelde ISAE 3402 type II-rapportage.

Onze controlewerkzaamheden bestaan uit het bepalen van de minimaal verwachte interne beheersingsmaatregelen en het bespreken van de beheersomgeving bij de dienstverlener met vertegenwoordigers van de dienstverlener. Op basis daarvan evalueren wij de in de ISAE 3402-rapportage beschreven interne beheersingsmaatregelen, de verrichte werkzaamheden ter toetsing van de effectieve werking gedurende 2017 en de uitkomsten daarvan. Ook beoordelen wij de evaluatie door het bestuur van de kwaliteit van de uitbesteding aan BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V.

Wij hebben eigen gegevensgerichte analyses uitgevoerd waarbij wij de uitkomsten van premiebijdragen en uitkeringen hebben getoetst op basis van verwachtingen die wij zelf hiervoor hebben ontwikkeld. Wij hebben door middel van deelwaarnemingen beleggingen, beleggingsstromen en mutaties in de pensioenadministratie aan de hand van brondocumentatie bij de dienstverlener onderzocht.

Door bovengenoemde werkzaamheden op de uitbestede bedrijfsprocessen en aanvullende eigen werkzaamheden hebben wij voldoende en geschikte controle-informatie met betrekking tot de beleggingen, beleggingsstromen en -opbrengsten, (mutaties in) deelnemergegevens en aanspraken die resulteren in (wijzigingen in) de technische voorzieningen, premiebijdragen en uitkeringen verkregen.

De kernpunten van onze controle

In de kernpunten van onze controle beschrijven wij zaken die naar ons professionele oordeel het belangrijkste waren tijdens onze controle van de jaarrekening. De kernpunten van onze controle hebben wij met het bestuur gecommuniceerd, maar vormen geen volledige weergave van alles wat is besproken.

Wij hebben onze controlewerkzaamheden met betrekking tot deze kernpunten bepaald in het kader van de jaarrekeningcontrole als geheel. Onze bevindingen ten aanzien van de individuele kernpunten moeten in dat kader worden gezien en niet als afzonderlijke oordelen over deze kernpunten.

De waardering van beleggingen

Omschrijving

De beleggingen vormen een significante post op de balans van de Stichting. Alle beleggingen dienen conform de Pensioenwet te worden gewaardeerd op marktwaarde. Uit de paragraaf 'Overige informatie beleggingen' bij de toelichting op de jaarrekening blijkt dat voor EUR 6,9 miljard (78,4%) van de beleggingen van de Stichting de waardering gebaseerd is op marktnoteringen en dat voor EUR 1,9 miljard (21,6%) van de beleggingen van de Stichting de waardering gebaseerd is op afgeleide marktnoteringen en waarderingsmodellen en -technieken. Het bepalen van de marktwaarde voor deze laatste beleggingscategorie is complex(er) en bevat subjectieve schattingselementen.

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van modellen. Gezien de invloed hiervan op de waardering van de beleggingen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de beleidsdekkingsgraad, vormde de waardering van deze beleggingscategorie een kernpunt in onze controle.

In de toelichting op pagina 58 en 59 geeft de Stichting de gehanteerde waarderingsgrondslagen weer. In de paragraaf 'Overige informatie beleggingen' zijn de gehanteerde waarderingmethoden en belangrijke veronderstellingen voor waardering van deze beleggingscategorie uiteengezet.

Het evalueren van de waarderingsgrondslagen en het vaststellen van de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen vormden onderdeel van onze werkzaamheden.

Onze aanpak

Wij maken gebruik van de beheersmaatregelen die zijn ingericht bij de vermogensbeheerder en die onderdeel zijn van de ISAE 3402 type II-rapportage (waarbij een goedkeurend assurancerapport door de accountant is afgegeven). Deze relevante beheersmaatregelen zijn gericht op de aanstelling van betrouwbare fondsmanagers enerzijds en de betrouwbare aanlevering van, en toereikende evaluatie op, periodieke performancecijfers anderzijds. Daarnaast hebben wij de aansluiting vastgesteld tussen de financiële administratie en actuele financiële rapportages van fondsmanagers, indien nodig gecorrigeerd voor kasstromen tot aan balansdatum. Vervolgens hebben wij de waardering van beleggingen gebaseerd op afgeleide marktnoteringen, waarderingsmodellen en -technieken onderzocht.

De waardering van participaties in Blue Sky beleggingspools (level 1, 2 en 3) hebben wij getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Ten aanzien van participaties in Blue Sky beleggingspools waarvoor geen door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen beschikbaar zijn, hebben wij de onderliggende beleggingen in de Blue Sky beleggingspools getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen.

De waardering van participaties in vastgoedfondsen (level 1 en 3), waarvan de onderliggende beleggingen worden gewaardeerd op basis van taxaties, hebben wij getoetst aan de hand van recente,

door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Bovendien hebben wij ook de monitoring van de Stichting op recente financiële informatie van de beleggingen na balansdatum in onze werkzaamheden betrokken.

Tot aan de datum van onze controleverklaring hebben wij voor EUR 167 miljoen (1,9% van de beleggingsportefeuille) van de niet-beursgenoteerde beleggingscategorieën de waardering niet kunnen toetsen aan door een accountant gecontroleerde jaarrekeningen voorzien van een goedkeurende controleverklaring. Wij hebben hier de volgende aanvullende procedures op uitgevoerd:

- Wanneer niet tijdig een jaarrekening die is voorzien van een goedkeurende controleverklaring beschikbaar is, hebben wij de betrouwbaarheid van de marktwaardering zoals door de fondsmanager is afgegeven, vastgesteld door de inschatting van deze fondsmanagers uit voorgaande jaren te toetsen aan de hand van de later in het jaar beschikbaar gekomen gecontroleerde jaarrekeningen. In aanvulling hierop hebben we diverse gesprekken gevoerd met betrokken frontoffice-medewerkers van de Stichting/vermogensbeheerder, waarbij wij significante gebeurtenissen na balansdatum, mogelijke risico's en andere relevante aspecten die van invloed zijn op de waardering van deze fondsen hebben besproken en getoetst aan brondocumentatie.
- De waardering van derivaten (level 2) hebben wij onderzocht met gebruikmaking van een eigen waarderingsspecialist. Wij hebben ook de monitoring van de uitvoeringsorganisatie op recente financiële informatie verkregen na balansdatum van de waarde van beleggingen op balansdatum betrokken. Onze waarderingsspecialist heeft de gehanteerde waarderingsmethodieken vergeleken met zelfstandig bepaalde waarderingsmethodieken op basis van zelfstandig verkregen in de markt waarneembare prijzen.

Onze observatie

Wij hebben geconstateerd dat de gehanteerde waarderingsgrondslagen en gehanteerde waarderingsmethodieken voor de beleggingen in overeenstemming zijn met de geldende verslaggevingsregels en geschikt zijn om te kunnen komen tot een marktwaarde van deze beleggingen. Wij hebben eveneens geconstateerd dat de toelichtingen op de beleggingen adequaat zijn.

Wij vinden de waardering van de beleggingen evenwichtig bepaald.

De waardering van de technische voorzieningen

Omschrijving

De technische voorzieningen vormen een significante post op de balans van de Stichting en worden gewaardeerd op actuele waarde (marktwaarde). De waardering van de technische voorzieningen komt tot stand door middel van een berekening waarin aanspraakgegevens van deelnemers met behulp van belangrijke schattingen over levensverwachtingen, kostenniveaus en arbeidsongeschiktheid worden vertaald naar verwachte toekomstige kasstromen (uitkeringen). De kasstromen worden contant gemaakt tegen de marktrente (rentetermijnstructuur zoals gepubliceerd door De Nederlandsche Bank).

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van actuariële modellen en het bestuur zich laat adviseren door actuarieel deskundigen. Gezien de complexiteit en de invloed hiervan op de hoogte van de technische voorzieningen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de beleidsdekkingsgraad, vormde de waardering van de technische voorzieningen een kernpunt in onze controle.

Het bestuur heeft in de toelichting op pagina 59 en 60 de waarderingsgrondslagen en veronderstellingen voor de technische voorzieningen opgenomen. In de paragraaf 'Risicobeheer' is de gevoeligheid van de berekening van de technische voorzieningen voor schattingen uiteengezet.

Het evalueren van de waarderingsgrondslagen en het vaststellen van de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen vormden onderdeel van onze werkzaamheden.

Onze aanpak

Bij onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden van de certificerend actuaaris die door de Stichting is aangesteld. Wij hebben bij aanvang van de controle en bij afronding ervan afstemming gehad met de certificerend actuaaris over de te volgen aanpak, de attentiepunten en de uitkomsten.

Wij hebben de door het bestuur gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen geëvalueerd. Hierbij hebben wij de consistentie, prudentie en actualiteit van de schattingsmethode en veronderstellingen betrokken. Wij hebben de onderbouwing van de veronderstellingen door het bestuur geëvalueerd aan de hand van een toetsing van de historische betrouwbaarheid daarvan en algemeen geactualiseerde uitgangspunten zoals overlevingskansen. De gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen hebben wij besproken met de certificerend actuaaris. Wij hebben de actuariële verklaring zoals opgenomen in de overige gegevens en de werkzaamheden in het dossier van de certificerend actuaaris geëvalueerd.

Onze werkzaamheden omvatten verder het evalueren van de uitkomst van de actuariële analyse van het resultaat in relatie tot eerder gemaakte schattingen en kasstroomprojecties. Bij de uitvoering van deze werkzaamheden hebben wij gebruikgemaakt van een eigen actuaaris.

Onze observatie

Wij vinden de waardering van de technische voorzieningen evenwichtig bepaald en de toelichting toereikend.

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij, omvat het jaarverslag andere informatie, die bestaat uit:

- introductie;
- kerncijfers;
- bestuursverslag ;
- overige gegevens; en
- bijlagen.

Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie:

- met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat;
- alle informatie bevat die op grond van Titel 9 Boek 2 BW is vereist.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in Titel 9 Boek 2 BW en de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van de andere informatie, waaronder de informatie zoals vereist door Titel 9 Boek 2 BW.

Beschrijving van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken en het getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing die het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de Stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van genoemd verslaggevingsstelsels moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de Stichting te liquideren of de bedrijfsactiviteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is. Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de Stichting haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen. Onze controle bestond onder andere uit:

- het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing;
- het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de entiteit;
- het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan;
- het vaststellen dat de door het bestuur gehanteerde continuïteitsveronderstelling aanvaardbaar is. Tevens het op basis van de verkregen controle-informatie vaststellen of er gebeurtenissen en omstandigheden zijn waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de Stichting haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten. Als wij concluderen dat er een onzekerheid van materieel belang bestaat, zijn wij verplicht om aandacht in onze controleverklaring te vestigen op de relevante gerelateerde toelichtingen in de jaarrekening. Als de toelichtingen inadequaat zijn, moeten wij onze verklaring aanpassen. Onze conclusies zijn gebaseerd op de controle-informatie die verkregen is tot de

datum van onze controleverklaring. Toekomstige gebeurtenissen of omstandigheden kunnen er echter toe leiden dat een entiteit haar continuïteit niet langer kan handhaven;

- het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen; en
- het evalueren of de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de onderliggende transacties en gebeurtenissen.

Wij communiceren met het bestuur onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

Wij bepalen de kernpunten van onze controle van de jaarrekening op basis van alle zaken die wij met het bestuur hebben besproken. Wij beschrijven deze kernpunten in onze controleverklaring, tenzij dit is verboden door wet- of regelgeving of in buitengewoon zeldzame omstandigheden wanneer het niet vermelden in het belang van het maatschappelijk verkeer is.

Amstelveen, 1 juni 2018

KPMG Accountants N.V.

F.M. van den Wildenberg RA

BIJLAGEN *2017*

PERSONALIA

(stand per 1 juni 2018)

Bestuur

Voorzitter

P.A.M. Loven

Leden benoemd door de werknemers

R. ter Lingen, E. van Zwol (vicevoorzitter), A. Balm, vacature

Leden benoemd door KLM

mr. P.J.M. Jansen en W.J.J. Hartog (vicevoorzitter)

Leden benoemd door de

pensioengerechtigden

drs. H.A. van der Pol, ir. A. Oudshoorn

Bestuurssecretariaat

Mevrouw drs. G.J. van Loon (Blue Sky Group)

Directeur

drs. B.A.A.M. van der Stee (Blue Sky Group)

Compliance officer

P.A.M. Loven

Privacy officer

mr. P. Paanen (Blue Sky Group)

Adviserend actuaaris

Mevrouw P.M.M. Silven-Keijzer (Blue Sky Group)

Risicomanager

A.L. Leeters RBA FRM (Blue Sky Group)

Beleggingsadviescommissie

Voorzitter

J. de Wit

Leden

Mevrouw drs. M. van Beusekom, professor dr. D. Brounen, mevrouw drs. K. Merkus, vacature

Vertegenwoordigers van het bestuur

W.J.J. Hartog, E. van Zwol

Verantwoordingsorgaan

Leden benoemd door de werknemers

M. Dubbeldam, R. Verhoef, V. Vink, J. Willemsen

Leden benoemd door KLM

M.J. Besseling RA, P.J. Wensveen RC

Leden benoemd door de pensioengerechtigden

W. van Beek, B.P.J. Nijssen, J. Koppes, ing. J.N.M. Bank (toehoorder)

Visitatiecommissie

Voorzitter

drs. P.D. Eenshuistra

Leden

Q.G. Ligtenstein, mr. R.L.S. Verjans

Uitvoeringsorganisatie(s)

Blue Sky Group Holding B.V., Amstelveen (BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V., BSG Pension Management B.V.)

Accountant

KPMG Accountants N.V.

Actuaaris

Towers Watson Netherlands B.V.

FUNCTIES EN NEVENFUNCTIES BESTUUR

P.A.M. Loven

Functie in het bestuur:	Onafhankelijk voorzitter (vanaf 1 februari 2018)
Functie:	Directeur/eigenaar Paul Loven Coaching en Bestuursadvies B.V.
Relevante nevenfuncties:	Onafhankelijk voorzitter Algemeen Pensioenfonds KLM, onafhankelijk voorzitter Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, commissaris (vicevoorzitter RvC en voorzitter AC) Stichting Espria

mr. P.J.M. Jansen

Functie in het bestuur:	Lid (vanaf 2012)
Voordragende organisatie:	KLM
Functie:	Manager pensions & insurable benefits
Relevante nevenfuncties:	Bestuurslid Algemeen Pensioenfonds KLM, bestuurslid Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel

W.J.J. Hartog

Functie in het bestuur:	Vicevoorzitter (vanaf 9 februari 2018)
Voordragende organisatie:	KLM
Functie:	Gezagvoerder
Relevante nevenfuncties:	-

R. ter Lingen

Functie in het bestuur:	Lid (vanaf 2013)
Voordragende organisatie:	Vereniging van Nederlandse Verkeersvliegers (VNV)
Functie:	Gezagvoerder
Relevante nevenfuncties:	Voorzitter van Stichting Loss of License Fonds (tot 1 mei 2018), bestuurder Stichting Eagle Fund Administratiekantoor/Lid RvT BSG FM 'Eagle Fund', bestuurder Stichting Piloten Aandelen Air France-KLM (SPAAK)

A. Balm

Functie in het bestuur:	Lid (vanaf april 2017)
Voordragende organisatie:	Vereniging van Nederlandse Verkeersvliegers (VNV)
Functie:	First Officer
Relevante nevenfuncties:	-

E. van Zwol

Functie in het bestuur:	Vicevoorzitter (bestuurslid vanaf 2015)
Voordragende organisatie:	Vereniging van Nederlandse Verkeersvliegers (VNV)
Functie:	Gezagvoerder
Relevante nevenfuncties:	Lid RvT BSG FM 'Eagle Fund'

ir. A. Oudshoorn

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2010)
Voordragende organisatie: Vereniging van voormalige KLM-boordwerktuigkundigen (VVKB)
Functie: Gepensioneerd
Laatste functie bij KLM: Boordwerktuigkundige
Relevante nevenfuncties: -

drs. H.A. van der Pol

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2007)
Voordragende organisatie: Vereniging van Gepensioneerde Verkeersvliegers (VGV)
Functie: Gepensioneerd
Laatste functie bij KLM: Gezagvoerder
Relevante nevenfuncties: Penningmeester Stichting Dar-ul-Hikmat/NCVB

DEELNEMERSBESTAND

Personen met aanspraak op nog niet ingegaan pensioen

	Deelnemers	Gewezen deelnemers	
Aantal per einde vorig boekjaar	2.767	116	
Bij wegens			
• (Her)indiensttreding	143		
• Uitdiensttreding		4	
• Toekennen van een pensioen			
• Revalidatie	1		
• Overige oorzaken		2	
Af wegens			
• Invaliditeit	5		
• Overlijden	1		
• Toekennen van een ouderdomspensioen	64	9	
• Uitdiensttreding	4		
• Beëindiging van een wezenpensioen			
• Revalidatie			
• Herindiensttreding			
• Afkoop/overdracht		4	
• Overige oorzaken			
Aantal per einde boekjaar*	2.837	109	
* Verdeling naar beroepsgroep			
Vliegers op vleugelvliegtuigen	M	2.681	47
	V	148	14
Vliegers op hefschroefvliegtuigen	M		1
	V		
Vliegers bij KLM-Cityhopper	M	6	29
	V		2
Boordwerktuigkundigen	M		15
	V		1
Pursers en Assistent-pursers	M		
	V	2	
Radiotelegrafisten	M		
	V		
Totaal	2.837	109	

Pensioengerechtigden

	Ouderdoms- pensioen	Nabestaan- den- pensioen	Wezen- pensioen	Invalidi- teits- pensioen	Totaal Pensioen- gerech- tigden
Aantal per einde vorig boekjaar	1.625	638	28	50	2.341
Bij wegens					
• (Her)indiensttreding					
• Uitdiensttreding					
• Toekennen van een pensioen	75	40	2	5	122
• Revalidatie					
• Overige oorzaken					
Af wegens					
• Invaliditeit					
• Overlijden	56	33			89
• Toekennen van een ouderdoms- pensioen				2	2
• Uitdiensttreding					
• Beëindiging van een wezen- pensioen			4		4
• Revalidatie				1	1
• Herindiensttreding					
• Afkoop/overdracht					
• Overige oorzaken		1			1
Aantal per einde boekjaar*	1.644	644	26	52	2.366

* Verdeling naar beroepsgroep

Vliegers op vleugelvliegtuigen	M	1.010	1	9	42	1.062
	V	10	278	17	10	315
Vliegers op hefschroef- vliegtuigen	M	26				26
	V	0	7			7
Vliegers bij KLM-Cityhopper	M	55				55
	V		10			10
Boordwerktuigkundigen	M	194				194
	V	1	121			122
Pursers en Assistent-pursers	M	151	8			159
	V	179	173			352
Radiotelegrafisten	M	18				18
	V		46			46
Totaal		1.644	644	26	52	2.366

ONTWIKKELINGEN 2008-2017

	2017	2016	2015	2014	2013
Aantal deelnemers	2.837	2.767	2.831	2.830	2.705
• Mannen	2.687	2.627	2.686	2.688	2.571
• Vrouwen	150	140	145	142	134
Aantal gewezen deelnemers	109	116	137	141	146
• Mannen	92	98	120	124	130
• Vrouwen	17	18	17	17	16
Aantal pensioengerechtigden	2.366	2.341	2.326	2.303	2.274
Ouderdomspensioen	1.644	1.625	1.604	1.571	1.548
• Mannen	1.454	1.438	1.420	1.389	1.370
• Vrouwen	190	187	184	182	178
Nabestaandenpensioen	644	638	644	657	652
Wezenpensioen	26	28	31	27	26
Invalideitpensioen	52	50	47	48	48
• Mannen	42	41	39	41	42
• Vrouwen	10	9	8	7	6

(bedragen in EUR miljoenen)

Premies

Reguliere premie voor risico pensioenfondsen	61	61	58	172	165
Extra premie voor risico pensioenfondsen		94			
Premie voor risico deelnemers	13	13	19		
Kostendekkende premie	93	85	84	155	156
Gedempt kostendekkende premie	66	67	68		

Pensioenuitkeringen	208	203	199	192	189
---------------------	-----	-----	-----	-----	-----

Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	912	789	506	504	532
--	-----	-----	-----	-----	-----

Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfondsen	6.765	6.971	6.463	6.242	5.345
--	-------	-------	-------	-------	-------

Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers	47	32	18		
---	----	----	----	--	--

Beleggingen voor risico pensioenfondsen

Vastgoed	1.298	1.271	1.253	1.303	864
Aandelen	2.644	2.689	2.087	2.404	2.235
Vastrentende waarden	4.611	4.566	4.583	4.384	3.814
Overig	220	-174	-40	-258	170

Totaal	8.773	8.352	7.883	7.833	7.083
---------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

	2017	2016	2015	2014	2013
Beleggingen voor risico deelnemers					
Vastgoed	5	2	1		
Aandelen	21	12	7		
Vastrentende waarden	20	17	9		
Overig	1	1	1		
Totaal	47	32	18		
Rendement beleggingen voor risico pensioenfonds					
Vastgoed	8,7%	5,9%	9,6%	15,3%	7,0%
Aandelen	14,7%	8,9%	4,2%	11,8%	17,8%
Vastrentende waarden	2,5%	7,2%	-0,9%	9,4%	-6,9%
Totaalrendement	7,0%	7,9%	2,4%	10,9%	1,8%
Rendement beleggingen voor risico deelnemers					
Vastgoed	1,8%	5,8%	0,4%		
Aandelen	12,2%	9,5%	-8,5%		
Vastrentende waarden	-2,5%	11,2%	-5,2%		
Totaalrendement	4,1%	10,1%	-6,0%		
Nominale dekkingsgraad					
Nominale dekkingsgraad	129,5%	119,7%	121,9%	125,8%	132,8%
Beleidsdekkingsgraad	127,1%	114,6%	122,9%		
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	123,2%	122,6%	123,3%	119,2%	119,2%
Reële dekkingsgraad	93,9%	87,1%	93,9%	88,6%	87,3%
Wettelijke reële dekkingsgraad	114,6%	104,3%	112,0%		
Toegekende indexering*					
Voorwaardelijk deel	1,4%	1,7%	1,3%	1,0%	1,2%
Onvoorwaardelijk deel	1,4%	1,5%	1,3%	1,0%	1,2%

* Toeslagen per 1 januari volgend op het verslagjaar.

	2012	2011	2010	2009	2008
Aantal deelnemers	2.709	2.782	2.702	2.763	2.813
• Mannen	2.569	2.632	2.551	2.602	2.640
• Vrouwen	140	150	151	161	173
Aantal gewezen deelnemers	151	157	173	188	209
• Mannen	137	145	159	172	194
• Vrouwen	14	12	14	16	15
Aantal pensioengerechtigden	2.273	2.247	2.211	2.196	2.174
Ouderdomspensioen	1.541	1.522	1.498	1.482	1.457
• Mannen	1.371	1.358	1.346	1.346	1.333
• Vrouwen	170	164	152	136	124
Nabestaandenpensioen	661	660	647	644	641
Wezenpensioen	23	22	28	29	31
Invalideitpensioen	48	43	38	41	45
• Mannen	41	37	31	30	34
• Vrouwen	7	6	7	11	11
(bedragen in EUR miljoenen)					
Premies					
Reguliere premie voor risico pensioenfondsen	165	157	147	146	112
Extra premie voor risico pensioenfondsen					
Premie voor risico deelnemers					
Kostendekkende premie	155	126	110	121	85
Gedempt kostendekkende premie					
Pensioenuitkeringen	184	179	174	166	156
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	463	449	490	459	455
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfondsen	5.520	5.084	4.461	4.161	4.124
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers					
Beleggingen voor risico pensioenfondsen					
Vastgoed	893	814	829	589	563
Aandelen	2.221	2.027	2.098	1.897	1.631
Vastrentende waarden	3.667	3.503	3.071	3.031	3.007
Overig	216	-136	17	17	-178
Totaal	6.997	6.208	6.015	5.534	5.023

	2012	2011	2010	2009	2008
Beleggingen voor risico deelnemers					
Vastgoed					
Aandelen					
Vastrentende waarden					
Overig					
Totaal					
Rendement beleggingen voor risico pensioenfonds					
Vastgoed	14,3%	0,3%	16,0%	2,9%	-24,1%
Aandelen	16,4%	-9,2%	11,9%	31,6%	-36,5%
Vastrentende waarden	14,1%	11,9%	9,1%	8,9%	3,9%
Totaalrendement	12,9%	3,6%	9,1%	10,5%	-9,2%
Rendement beleggingen voor risico deelnemers					
Vastgoed					
Aandelen					
Vastrentende waarden					
Totaalrendement					
Nominale dekkingsgraad					
Nominale dekkingsgraad	126,7%	122,1%	134,8%	133,0%	121,9%
Beleidsdekkingsgraad					
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	116,1%	117,7%	118,3%	116,3%	115,6%
Reële dekkingsgraad	79,8%	80,8%	90,1%	88,3%	95,7%
Wettelijke reële dekkingsgraad					
Toegekende indexering*					
Voorwaardelijk deel	1,7%	1,4%	0,7%	2,5%	3,6%
Onvoorwaardelijk deel	1,7%	1,4%	0,7%	2,5%	3,6%

* Toeslagen per 1 januari volgend op het verslagjaar.

Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM
Postbus 123 | 1180 AC Amstelveen
Prof. E.M. Meijerslaan 1 | 1183 AV Amstelveen
E pensioenservice@klmvliegendfonds.nl
T 020 426 62 20

www.klmvliegendfonds.nl